

DARIUSZ SPYCHAŁA

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz

ORCID: 0000-0002-2901-652X

Wspólnoty chrześcijańskie (Kościoły) Wiecznego Miasta w IV wieku po Chrystusie. Wrogość i obojętność. Zarys problemu

Prawie milionowa (czasami szacuje się, że nawet do ok. 2 mln) stolica Cesarstwa Rzymskiego, zamieszkała przez przedstawicieli właściwie wszystkich ludów Cesarstwa, była w IV wieku miejscem, gdzie powstały, rozwinęły się lub tylko bytowały zgromadzenia wiernych (świętych) zwane Kościołem Katolickim (w liczbie mnogiej Kościołami Katolickimi)¹. Nazwa ta dotyczy bowiem wszelkich gmin chrześcijańskich, niezależnie od ich wielkości i stopnia doktrynalnej wierności nauczaniu Jezusa Chrystusa². Atanazy Aleksandryjski w liście do Adelfiosa zauważył, że zdziwienie budzi fakt, iż zwolennicy Walentyna, Marcjona czy Manesa nie chcą posługiwać się ich mianem w określeniu nazwy swego ugrupowania, a stosują nazwę chrześcijanie-katolicy³.

¹ *Liber Pontificalis* [dalej: LP], *I–XCVI (usque ad annum 772)*, *Synodi et Collectiones Legum* 9, tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, w: *Źródła Myśli Teologicznej* 74 [dalej: ŻMT], Kraków 2014, 30–41; Socrates Scholasticus [dalej: Soc.] *Historiae ecclesiastica* [dalej: HE], w: *Patrologia Graeca* [dalej: PG], 67, Parisiis 1864, IV. 29; A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Ch.*, München 1989, *Handbuch der Altertumswissenschaft* III. 6, s. 58–69, 96, 150, 156, 175, 288, 374–391, 428, 462; J. Dresken-Weiland, *Fremde in der Bevölkerung des Kaiserzeitlichen Rom*, RQAKG 98, 1–2: 2003, s. 18: sądzi, że Rzym liczył w tym czasie od 800 tys. do 1 mln mieszkańców; A. Lippold, *Theodosius der Große und seine Zeit*, München 1980, s. 92–93.

² Athanasius [dalej: At.], *Epistula ad Adelphium* [dalej: ad. Adelph.] PG 26, 1072–1073; Euzebiusz z Cezarei [dalej: Euz.], *Historia Kościelna* [dalej: HE], tekst grecki i polski, tłum. A. Caba na podstawie tłum. A. Lisieckiego, Kraków 2013, ŻMT 70, IV. 11; Faustini et Marcellini pesbyterorum [dalej: Faust., Marc.], *Adversus Damasum. Libellus precum ad imperatores Valentinianum, Theodosium et Arcadium* [dalej: Lib.], *Patrologia Latina* 13, II, 3.

³ At., Ep. ad Adelph., 1072–1073; Saint Augustine [dalej: Aug.], *The de haeresibus* [dalej: Haer.], a translation with an introduction L. G. Müller, *Patristic Studies*, XC, Washington 1956, 11: podaje przykładowo: „*Valentiniani a Valentino, qui de natura rerum multa fabulosa confinxit, triginta Aeonas, id est saecula, asserens exstitisse quorum principium esse profundum et silentium*”; Euz., HE, IV. 11, VII. 31; Soc., HE, I. 22; M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I–IV w.*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1992, s. 167–170, 209, 323, 388, 398, 438, 441, 446; D. Spychała, *Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna*, Bydgoszcz 2016, t. 1, s. 96–99.

Proponuje im w tymże piśmie, by używali określeń: walentynianie, marcjonici i manichejczycy⁴. Na pewno posłuchali tego wezwania współcześni nam historycy, natomiast wspomniani gnostycy pozostali przy swoim zdaniu⁵. Kapłani rzymscy Faustinus i Marcellinus tak samo protestowali, gdy ich wspólnotę ortodoksyjną (nicejską) zaczęto nazywać lucyferianami⁶. W tym przypadku nie chodziło o wyznawców szatana, ale o zwolenników biskupa Lucifera z Calaris na Sardynii⁷. Od początku powstania w teorii i świadomości wiernych istniał bowiem tylko jeden Kościół Powszechny (katolicki), jednak w rzeczywistości wraz z zaistnieniem tejże religii pojawiły się grupy lub odłamy o charakterze odrębnym od głównego nurtu doktrynalnego. Zauważył to także, prawdopodobnie homejski⁸, autor powstałego w IV wieku zbioru praw obowiązujących w Kościele, zatytułowanego *Konstytucje Apostolskie*⁹. Z powodu swego nieortodoksyjnego pochodzenia zbiór ten nie został jednak uznany przez większość wspólnot chrześcijańskich, z wyjątkiem Etiopii, za pismo obowiązujące pod względem wiary i moralności, ale jest cennym źródłem ukazującym kondycję Kościoła w IV wieku¹⁰. Można zauważyć odnośnie do sytuacji w obrębie religii chrześcijańskiej, że powstające grupy nie zawsze miały charakter rozłamu organizacyjnego, czyli schizmy, lub doktrynalnego, czyli herezji, gdyż były też takie wspólnoty, które powstawały od początku odrębnie

⁴ At. ad Adelph., 1072–1073; Euz., HE, VII. 31; Soc., HE, I. 22; W.H.C. Frend, *The donatist church a movement of protest in Roman North Africa*, Oxford 1985, s. 201, 233, 235–236, 242, 300; H. Pietras, *Początki teologii Kościoła*, Kraków 2000, *Myśl Teologiczna* 28, s. 59, 66, 82, 115, 119, 176, 181–211, 382; M. Edwards, *Catholicity and Heresy in the Early Church*, Farnham Surrey, Burlington 2009, s. 11; M. Simon, op. cit., s. 323, 388, 398, 438; D. Spychała, *Przemiany religijne i kulturowe...*, s. 96–99.

⁵ At. ad Adelph., 1072–1073; Euz., HE, VII. 31; Soc., HE, I. 22.

⁶ Faust., Marc., Lib., II. 86: „nam et hoc ipsum necessarium est, ut falsi cognomenti discutamus invidiam, qua nos jactant esse Luciferianos”; tłum: „konieczne jest jednak, żebyśmy poruszyli zarzut fałszywego miana, którym się posługują [twierdząc], że jesteśmy lucyferianami”.

⁷ D. Spychała, *Lucyfer, biskup Caralis i jego stosunek do konfliktu doktrynalnych w Kościele IV wieku*, „Universitas Gedanensis”, T. 51: 2016, s. 127–141.

⁸ Od *homoios* – podobny.

⁹ *Constitutiones apostolorum et Canones Pamphili ex synodo apostolico Antiocheno. Lex canonica sanctorum apostolorum. Poenae pro lapsis sanctorum apostolorum. Euchologion Serapionis*, tłum. S. Kalinkowski, A. Caba, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, Synodi ad Collectiones Legum [dalej: SCL], vol. II, ZMT 42, VI. 7, 1, 26, 1: autorzy tego zbioru praw podają, że biskupi i świeccy powinni trzymać się z daleka od wszelkich herezyków; At. ad Adelph., col. 1072–1073; M. Edwards, op. cit., s. 120–122, 132–134.

¹⁰ A. Baron, H. Pietras, *Wprowadzenie*, w: *Constitutiones apostolorum et Canones Pamphili ex synodo apostolico Antiocheno. Lex canonica sanctorum apostolorum. Poenae pro lapsis sanctorum apostolorum. Euchologion Serapionis*, tłum. S. Kalinkowski, A. Caba, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, *Konstytucje Apostolskie* [dalej: ConstApol.], s. XIII–XVII.

od wspólnot apostołskich, np. manicheizm¹¹. W takim przypadku, jako że nie było rozłamu, nie ma mowy o zaliczeniu ich do wspomnianych kategorii. Jednak aspirowały one do wspomnianego miana jedynych, prawdziwych uczniów Chrystusa¹². Jedynym sposobem odróżnienia danej gminy od innych było podawanie linii sukcesyjnej biskupów: w przypadku dominującego nurtu w Rzymie byli to w IV wieku biskupi (*episcopi*): Marcelin (*Marcellinus*), Marcelli (*Marcellus*), Euzebiusz (*Eusebius*), Milcjades (*Miltiades*), Sylwester (*Silvester*), Marek (*Marcus*), Juliusz (*Iulius*), Liberiusz (*Liberius*), Damazy (*Damasus*), Syrycjusz (*Siricius*), Anastazjusz (*Anastasius*)¹³. Gdyby przedstawiano jako biskupów Wiktora, Bonifacego, Enkolpiusza, Makrobiusza, Lucjana i Klaudiana, mielibyśmy do czynienia z donatystami, jak sami uważali, jedynymi katolikami w Mieście¹⁴. W *Liber Pontificalis*, księdze papieży opracowanej w Rzymie w VI–VIII wieku, umieszczono też w pierwszym ze wspomnianych szeregów Feliksa (*Felix*), który był prawdopodobnie jednym z pierwszych antypapieżów¹⁵. Osoba Feliksa

¹¹ *Acta Synodalia ann. 50–381* [dalej: AS]. *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, SCL, vol. 1; oprac. A. Baron, H. Pietras, ŻMT 37, Kraków 2006; *Antiochia* [dalej: Antioch.], 341, can., 2 b, 5; ConstApol., VI. 7, 1–5, 26, 1; Eusebii Pamphili [dalej: Euz.], *Ecclesiasticae Historiae libri decem* [dalej: HE], idem *De Vita Constantini libri IV. (Vita) nec non Constantini oratio ad Sanctos et Panegyricus Eusebil, Graece et Latine*, (rec.) E. Zimmermannus, Francofurti ad Moenum 1822, VI. 13–26; przedstawia różnice między schizmatykami a heretykami; Soc., HE, I. 22.

¹² ConstApol., VI. 7, 1–5; 26; Faust., Marc., Lib., II. 4–5; Soc., HE, I. 22.

¹³ LP, 30–41; Euz., HE, VI. 13–26; przedstawia różnice między schizmatykami a heretykami, VII. 32; G. Fernández Hernández, *Liberio de Roma y el homoiousianismo*, „Antigüedad y Cristianismo”, XXIII: 2006, s. 499–502; H. Fros, *Damazy, święty*, w: H. Frost, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, Kraków 1997, t. 2, col. 6; J.N.D. Kelly, *Marcelin, św.*, w: J.N.D. Kelly, *Encyklopedia papieży* [dalej: EP], tłum. T. Szafrński, Warszawa 1997, s. 41–42; idem, *Marcelli, św.*, w: ibidem, s. 42–43; idem, *Euzebiusz, św.*, w: ibidem, s. 43–44; idem, *Milcjades, św.*, w: ibidem, s. 44–45; idem, *Sylwester, św.*, w: ibidem, s. 45–47; idem, *Marek, św.*, w: ibidem, s. 47–48; idem, *Juliusz I, św.*, w: ibidem, s. 48–49; idem, *Liberiusz*, w: ibidem, s. 49–51; idem, *Feliks II*, w: ibidem, s. 51–52; idem, *Ursyn*, w: ibidem, s. 54–55; idem, *Damazy I, św.*, w: ibidem, s. 52–54; idem, *Syrycjusz, św.*, w: ibidem, s. 55–57; idem, *Anastazy, św.*, w: ibidem, s. 57–58; J. Martin, *Spätantike und Völkerwanderung*, München 1987, Band 4, s. 130; F.K. Seppelt, K. Löffler, *Dzieje papieży. Od początków Kościoła do czasów dzisiejszych*, uzupełnił do rzeczy polskich T. Silnicki, tłum. J. Kozolubski, Poznań 2003 (reprint), t. 1, s. 54; D. Spychała, *Walka stronnictw o tron biskupi w Rzymie w drugiej połowie IV wieku, czyli od papieża św. Juliusza przez Liberiusza do św. Damazego*, „Studia Europaea Gnesnensia” [dalej: SEG], T. 5: 2012, s. 233.

¹⁴ Optatus Afrus, *De Schismate Donatistarum Adversus Parmenianum* [dalej: Don.], PL 11, II. 4: „Igitur quia Claudianus Luciano, Lucianus Macrobio, Macrobius Encolpio, Encolpius Bonifacio, Bonifacius Victori successisse videtur”; W.H.C. Frend, op. cit., s. 164, 181; D. Spychała, *Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna*, t. 2, Bydgoszcz 2016, s. 418.

¹⁵ LP, 38: Felix; R. Davis, *Introduction*, w: *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis). The ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 715*, Liverpool 2000, Translations Texts for Historians 6, s. XII–XIV; podaje, że oryginalny autor tego dzieła tworzył w VI w. i siłą rzeczy musiał mieć kontynuatorów; s. XXVII–XLII; D. Bowder, (S.) Pietro, w: *Dizionario dei personaggi dell'antica Roma. Una guida completa e precisa per conoscere tutti coloro che hanno avuto un ruolo nel mondo*

budziła wśród Rzymian jednak pewne wątpliwości, ale czas zrobił swoje i został on w VI wieku zaliczony do grona prawdziwych papieży, następnie uznany za męczennika i świętego, i mimo że ostatecznie zmieniono to stanowisko, to jego biogram pozostał w spisie biskupów Rzymu¹⁶. W życiorysie papieża Liberiusza podano nawet w kwestii lat jego pontyfikatu, że także „wszystkie lata Feliksa są równoległe do tych lat biskupstwa Liberiusza”¹⁷. Oficjalny spis papieży uznał w ten sposób rządy dwóch prawowitych papieży w tym samym czasie, co było ewenementem, nawet jeżeli ograniczało się to tylko do stronic tego dzieła. W rzeczywistości Feliks nie był prawowitym nicejskim biskupem Rzymu i jego rządy po powrocie Liberiusza z wygnania ograniczały się do jednej, i to prywatnej, świątyni¹⁸. Chcąc się zorientować, z jakim odłamem mamy do czynienia, wystarczyło więc zapytać o imiona kolejnych biskupów uznawanych w danej wspólnocie¹⁹. Przykład Feliksa świadczy o tym, że nie do końca ten sprawdzian dawał pomyślny rezultat. Dla heretyckich donatystów linia biskupów Rzymu kończyła się na Marcellinie, dla schizmatycznych lucyferian to Liberiusz popadł w herezję, dla oficjalnie równie schizmatycznych ursynian papieżem został ich przywódca, czyli Ursyn, a nie Damazy²⁰. Podobnie dla homejczyków linia oficjalnych biskupów Rzymu kończyła się na Juliuszu,

Romano, dalla fondazione della città al crollo dell'Impero [dalej: Dizionario], a cura di idem, Roma 2001, s. 223; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501; J.A. Jiménez Sánchez, *Obsipos y gladiatores: El recurso a los profesionales del anfiteatro en disputas por la election episcopal*, „Polis. Revista de ideas y formas políticas dla la antigüedad clásica”, 23: 2011, s. 100–101; M. Ożóg, H. Pietras, *Komentarz*, w: *Liber Pontificalis, I–XCVI (usque ad annum 772)*, SCL 9, tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2014, ŻMT 74, s. VII: podają, że pierwsza redakcja LP mogła mieć miejsce między 514 a 530 r.

¹⁶ LP, 38; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501.

¹⁷ LP, 37: „*Omnes itaque anni Felicis in huius ordine dinumerantur*”; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501.

¹⁸ LP, 38: autor podaje, że „*Hic fecit basilicam via Aurelia*”; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501.

¹⁹ Euz., HE, IV, 11, 6–8, V, 6; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 500–501.

²⁰ LP, 30, *Marcellinus*: „*De qua re et ipse Marcellinus ad sacrificium ductus est ut turificarit, quod et fecit. Et post paucos dies, paenitentiam ductus, ab eodem Dioclitiano*”, 37, 3; *Liberius*: „*Qui Liberius consensit praeceptis Augusti ut unam tantum participationis conveniret cum hereticis, tantum ut non rebaptizarent. Tunc revocaverunt Liberium de exilio*”; W.H.C. Frend, op. cit., s. 207; H. Fros, *Marcelin, papież*, w: H. Fros, F. Sowa, op. cit., t. 4, col. 79–80: podaje, że donatyści oskarżali papieża o to, że miał wraz z trzema kapłanami rzymskimi wydać święte księgi prześladowcom i do tego ofiarował ofiarę bożkom. Tenże papież zmarł śmiercią męczeńską; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 93, 99–100; J.N.D. Kelly, *Marcelin, św.*, w: idem, EP, s. 41: podaje za LP, że ów papież wydał święte księgi, wraz z trzema kapłanami, którzy mu w tym towarzyszyli, byli to: Marcelin, Milcjades i Sylwester, którzy zostali następnie biskupami Rzymu i świętymi. J.N.D. Kelly zauważa, że donatyści mieli na to dowody, ale nie pisze jakie; idem, *Liberiusz*, s. 49–50; idem, *Ursyn*, s. 54–55; idem, *Damazy I*, s. 52–53; K. Venken, A. Dupont, *The conflict between Damasus and Ursinus. Damasus's contested legitimacy as bishop of Rome*, „Catholic Historical Review”, 105: 2019, nr 2, s. 219, 229.

gdyż w tym okresie biskupi wschodni zerwali łączność z Rzymem²¹. Manichejczycy zaś uważali, że cała linia biskupia poczynając od św. Piotra, sfałszowała naukę Chrystusa²².

Wracając do samego terminu katolickość, czyli powszechność, to niewątpliwie takie zgromadzenie świętych wyznawców mogło być tylko jedno, nasuwa się więc pytanie, jaki to miało wpływ na tzw. relacje międzychrześcijańskie²³. Niewątpliwie to założenie decydowało z góry o wzajemnych oficjalnych kontaktach, a właściwie o ich braku²⁴. Częściowo było to związane z uznawaniem lub nie sakramentów w Kościele, udzielanych przez niebędących ze sobą w jedności hierarchów, co o mało nie doprowadziło do kolejnych podziałów, gdyż np. w Afryce większość duchowieństwa stała na stanowisku, że „poza Kościołem nikt ochrzczony być nie może”²⁵. Jako że większość odłamów chrześcijaństwa, z wyjątkiem późniejszych nicejczyków, stosowała dla nowych adeptów swej wiary, w przypadku, gdy byli już ochrzczeni w innym Kościele, obowiązkowy kolejny chrzest, nawet rzymskie *Liber Pontificalis* podkreśliło, że papież Liberiusz, mimo kompromisu z homejczycami, nie został ponownie przez nich ochrzczony²⁶. Wiadomo, że homejczycy (także anomejczycy i inni) na całym obszarze Cesarstwa chrzcili powtórnie nicejczyków, ci natomiast czynili tak tylko wtedy, gdy wspomniana formuła nie była poprawna²⁷.

Na tym samym afrykańskim kontynencie powstała kolejna herezja, która ważność sakramentów połączyła z osobistą świętością jej szafarza, a która swój wymiar organizacyjny znalazła w Kościele Katolickim, zwanym przez przeciwników donatystycznym²⁸. W obu sprawach

²¹ J.N.D. Kelly, *Juliusz I*, w: idem, EP, s. 48; podaje, że euzebianie (zwolennicy Euzebiusza z Nikomedii) uznali tego papieża za winnego całego zamętu w Kościele.

²² D. Bowder, (S.) *Pietro*, s. 223; J.N.D. Kelly, *Piotr*, św., w: idem, EP, s. 15–17.

²³ Sinod. Elvira 306, w: AS, s. 49–61, can. 16, 22, 51; M. Edwards, op. cit., s. 9, 174.

²⁴ Antioch, 341, can. 2, a–b, w: AS, s. 135.

²⁵ Arles, 314, w: AS; Ep. ad Sivestrum, can. 9: „*De Africa autem, quod propria sua lege utuntur ut rebaptizent, placuit ut, ad ecclesiam si aliqui hereticus venerit, interrogent eum symbolum; et si perviderint eum in Patre et Filio et Spiritu Sancto esse baptizatum, manus tantum et imponatur*”; syn. Cart., 255: „*neminem foris baptizari extra ecclesiam posse, cum sit baptisma unum in sancta ecclesia constitutum, et scriptum sit*”; W.H.C. Frend, op. cit., s. 119–120, 137–139, 152, 189, 237, 253, 310, 321.

²⁶ LP, 37: „*Post paucos autem dies zelo ducti Ursacius et Valens rogaverunt Constantio Augusto, ut revocaret Liberio de exilio et unam tantum communionem participaret, excepto rebaptizare. Qui Liberius consensit*”; M. Edwards, op. cit., s. 45, 60, 146; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 500–501; W.H.C. Frend, op. cit., s. 119–120, 137–139, 152, 189, 237, 253, 310, 321.

²⁷ Roma, 378, w: AS, Ep., 7; Soc., HE, IV, 30; M. Simonetti, *La crisi ariana nel IV secolo*, Roma 1975, *Studia Efemeridis Augustianum* 11, s. 387–388.

²⁸ W.H.C. Frend, op. cit., s. 20, 104, 120, 173–175, 203, 286; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 92–98.

przeważało jednak zdanie największego Kościoła (później nicejskiego), z centrum w Rzymie, który zauważył, że nieważność chrztu dotyczy się jego formuły, a nie świętości osób udzielających sakramentu²⁹. Jednak już w postanowieniach odbytego w 306 roku synodu biskupów w Elwirze w Hiszpanii (teoretycznie to czas prześladowań chrześcijan) na wszelki wypadek w kanonie 51 zauważono, że „wierny pochodzący z jakiegokolwiek herezji nie może być dopuszczony do kleru: jeśli są jacyś wcześniej wyświęceni, bez wątpienia mają być złożeni z urzędów”³⁰. Pod ten paragraf podlegał także św. Augustyn z Hippony, co ukazuje, że rzeczywiste życie Kościoła było dalekie od przepisów stworzonego przez niego prawa. Ustawodawstwo synodów jednego Kościoła obowiązywało oczywiście tylko jego wiernych, ale przenikało do postanowień synodów odrębnych wyznań. Tak było w przypadku Elwiry w 306 roku, Arles w 314 roku, Antiochii (w 341 r. było to zgromadzenie antynicejczyków), w zbiorze praw zatytułowanym *Konstytucje Apostolskie* czy w prawodawstwie synodów generalnych (*magna synodus*), soborów w Nicei w 325 roku i w Konstantynopolu w 381 roku³¹. W tym samym czasie, czyli na początku IV wieku, zauważono w miastach, że w poszczególnych gminach chrześcijańskich pojawiło się zjawisko paszkwili atakujących poszczególnych członków kleru lub wiernych³². Dyscyplinarny synod w Elwirze poświęcił mu kanon 52, w którym zagrożono nie tylko autorom, ale i osobom przyłapanym na rozkładaniu ulotek wydaleniem ze wspólnoty³³. Częściowo było to związane z krytyką postępowania kleru, którego przedstawiciele czasami zamieszkiwali z kobietami, bez potwierdzonego statusu formalnego³⁴. Działo się tak, mimo że był to okres, który raczej kojarzy się z innymi zjawiskami niż celibat księży.

²⁹ Roma, 255–256: „*quae eos qui in Africana synodo sine ratione concesserant eos baptizari qui ex quacumque haeresi ad catholicam accederent ecclesiam, abdicavit*”.

³⁰ Elvira, 306, can. 51: „*Ex omni haerese fidelis si venerit, minime est ad clerum promovendus; vel si qui sunt in praeteritum ordinati, sine dubio deponantur*”.

³¹ Elvira, Arles, Ancyra, Antiochia, Nicea, Konstantynopol, w: AS, s. 49–90; Nicea, Konstantynopol, w: *Dokumenty soborów powszechnych* [dalej: DSP]. Tekst grecki, łaciński, polski, t. 1: (325–787). *Nicea I, Konstantynopol I, Efez, Chalcedon, Konstantynopol II, Konstantynopol III, Nicea II*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2001, ŻMT 24, s. 24–95; *Konstytucje Apostolskie*, op. cit.; *Liber Pontificalis*, op. cit.; Soc., HE, II. 17–19.

³² Elvira, can. 52.

³³ Ibidem, „*He qui inventi fuerint famosos in ecclesia ponere anathematizentur*”.

³⁴ Nicea, w: DSP, can. 3: „*Interdixit per omnia magna synodus, nec episcopo nec presbytero nec alicui prorsus, qui est in clero, licere subintroductam habere mulierem, nisi forte matrem aut sororem aut amitam vel eas tantum personas quae suspicionem effugiunt*”; J. Martin, op. cit., s. 20–22.

Jednak synod w Elwirze oficjalnie nie nakazywał tej praktyki, przeciwnie, kanon 33 mówi, że „zakazuje się biskupom, presbiterom i diakonom «lub wszystkim duchownym» pełniącym posługę powstrzymywać się od współżycia z żonami i nie rodzić dzieci. Kto by tak czynił, ma być odsunięty od honoru duchowieństwa”³⁵. Zakaz fałszywego oskarżania w obrębie kościelnym potwierdził także synod z galijskiego miasta Arles, który zaostrzył karę dla paszkwilanta do odsunięcia od komunii aż do czasu śmierci delikwenta³⁶. Natomiast fałszywy świadek miał być ukarany osobno³⁷. Wspomniane *Konstytucje Apostolskie* chcąc dyscyplinować mężczyzn chrześcijańskich, radziły im np. niezakładanie modnych spodni czy sandałów na nogi, zapuszczanie lub golenie włosów oraz ich namaszczenie, fryzowanie, rozpuszczanie, spinanie i farbowanie³⁸. Do tego nie wolno też było im golić zarostu, a usuwanie brody zostało zabronione już w Księdze Kapłańskiej (Kpł 19, 27), gdyż twarz bez zarostu Stwórca przeznaczył tylko dla kobiet³⁹. Święty Paweł nakazał niewiastom modlić się i prorokować z zakrytymi włosami, natomiast był przeciwnikiem zapuszczania przez mężczyzn długich włosów⁴⁰. Dla kobiet autor wspomnianych *Konstytucji* z kolei przeznaczył wiele cennych porad, poczynając od zachęty do wstawania w nocy i rozdawania żywności domownikom oraz poleceń służbie⁴¹. W kwestii ubioru, obok zakazanych sandałów i fryzur, występują też kolorowe szaty, charakterystyczne dla nierządnic, zakaz malowania twarzy i dodatkowo spuszczenie wzroku i zasłanianie oblicza w czasie spaceru⁴². Charakterystycznym dla zwyczajów kościelnych, także w Rzymie, był natomiast rozpowszechniany zwyczaj klęczenia wierznych w czasie nabożeństw, co zostało zakazane w Nicei w kanonie 20⁴³.

³⁵ Elvira, can. 18, 27, 33: „*Placuit in totum prohibere episcopis, presbiteris et diaconibus «vel omnibus clericis» positis in ministerio abstinere se a coniugibus suis, et non generare filios: quicumque vero fecerit, ab honore clericatus exterminetur*”.

³⁶ Arles, 314: can. 15 (14).

³⁷ Ibidem, „*De his qui falso accusant fratres suos, placuit eos usque ad exitum non communicare «sed falsum testimonium iuxta Scripturam impunitum non licere esse»*”.

³⁸ ConstApol., I, 7.

³⁹ Ibidem, 19, 27: „Nie będziecie obcinać w kółko włosów na głowie. Nie będziesz golił włosów po bokach brody”.

⁴⁰ 1 Kor 11, 4–13; Joannis Chrysostomi [dalej: J. Chrys.], *Archiepiscopi Constantinopolitani Interpretatio Omnium Epistolarum Paulinarum per homolias facta*, ed. J. Field, Oxonii 1845, Bibliotheca Patrum, Hom., XXVI, 1–3.

⁴¹ ConstApol., I, 8.

⁴² Ibidem.

⁴³ Nicea, w: DSP, can. 20.

Ojcowie soborowi zauważyli z niepokojem, że „są tacy, którzy klęczą w niedzielę i w dni pięćdziesiątnicy. Święty sobór postanowił, że modlitwa do Pana ma być zanoszona w postawie stojącej, by wszędzie był przestrzegany jeden i ten sam porządek”⁴⁴. W następnych latach ten przepis podzielił los wielu innych zakazów i uległ licznym modyfikacjom. Natomiast konieczność ostrzejszego postępowania synodów w przypadku oszczerstw potwierdziła znana sprawa rzymskich paszkwili: „Gesta inter Liberium et Felicem” i „Adversus Damasum. Libellus precum” (było to raczej tylko pismo polemiczne) wymierzonych przeciw Damazemu⁴⁵, co dotyczyło lat 60. IV wieku i sugeruje, że kanon 52 nie wywołał specjalnego skutku w życiu rzymskiej wspólnoty chrześcijańskiej⁴⁶. Nie zmienia to faktu, że życie codzienne i działalność poszczególnych chrześcijan należących do wspólnot Kościołów działających na terenie Wiecznego Miasta nie znalazły właściwie swoich kronikarzy⁴⁷. Jest to związane z tym, że zachowały się przede wszystkim pisma dotyczące walki o władzę, spraw związanych z liturgią lub przepisów prawnych, takich jak: *Księga Pontyfików*, *Konstytucje Apostolskie*, akta synodalne czy soborowe, przedstawiające w większości teksty stworzone przez nicejczyków. Podobnie wygląda sprawa z dziełami historyków: Euzebiusz z Cezarei to zwolennik antynicejczyków, ale Hermiasz Sozomen, Atanazy z Aleksandrii, Rufin z Akwilei, Hilary z Poitiers, Hieronim ze Strydonu, Ambroży z Mediolanu czy Augustyn z Hippony już byli nicejczykami⁴⁸. Sokrates Scholastyk to sympatyk nowacjan z Konstantynopola, autor *Gestii* to ursynianin, *Libellusa* napisali lucyferianie⁴⁹. Ammianus Marcellinus i Zosimos to poganie ze wschodu Imperium⁵⁰. Jest ciekawe, że ten ostatni nie wykorzystał

⁴⁴ Ibidem, „Quoniam sunt quidam in die dominico genu flectentes et in diebus pentecostes: ut omnia in universis locis consonanter observentur, placuit sancto concilio stantes Domino vota persolvere”.

⁴⁵ *Gesta inter Liberium et Felicem*, w: Collectio Avellana, *Epistulae imperatorum, pontificum, aliorum inde ab anno CCCLXVII usque ad annum DLIII datae avellana quae dicitur collection*, rec. O. Günther, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum [dalej: CSEL] 35, Vienne 1895, 1–5; Faus., Marc., Lib., col. 80–107; Roma, *Epistola romani concilii sub Damaso habiti ad Gratianum et Valentinianum imperatores* [dalej: Ep.], PL 13, col. 575–584; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 92, 99–101; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219.

⁴⁶ Elvira, can. 52.

⁴⁷ Soc., HE, I. 9; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501.

⁴⁸ J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 99–101; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 220–222.

⁴⁹ J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–101; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219, 222.

⁵⁰ Soc., HE, I. 10; Zosimos [dalej: Zos.], *Historia nova* [dalej: Hist.], ed. F. Paschoud, t. 1, Paris 1971, t. 2, Paris 1979, III. 36, 1–IV. 19, 2; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–101; E. Wipszycka, *Wstęp*, w: Zos., *Nowa historia*, wyd. popr. przeł. H. Cichocka, Warszawa 2012, s. 7–13, 14–15, 16–31.

szansy na kolejne skrytykowanie znienawidzonych chrześcijan i nie zamieścił żadnej wzmianki nie tylko o Damazym i Ursynie, ale i o jakichkolwiek zamieszkach sprowokowanych przez nich za Walentyniana I w Rzymie⁵¹. W takiej sytuacji, jak się wydaje, większość publikacji na temat wczesnego chrześcijaństwa dokonuje dużego uproszczenia, przedstawiając adwersarzy strony tradycyjnej (pogańskiej), czyli chrześcijan, jako jedność⁵². Dla nich działalność nieortodoksyjnych i schizmatycznych wspólnot rzymskich to margines ich zainteresowań, dlatego uzyskany obraz życia tychże gmin jest w dużym stopniu niepełny. Jedynie czas kryzysu Kościoła rzymskiego za pontyfikatu Liberiusza i Damazego jest dokładniej przedstawiony, ale bez zachowania bezstronności antycznych autorów⁵³. Należałoby ukazywać obraz pluralistycznej, wzajemnie skłóconej społeczności chrześcijańskiej, w której dynamicznie przebiegał proces przechodzenia z jednej gminy do drugiej przez apostazję lub nawrócenie, i do tego powstawały wciąż nowe odłamy uczniów Chrystusa⁵⁴. Można wysnuć z tego wniosek, iż pogląd o tym, by rzymscy chrześcijanie stanowili np. politycznie pewnego rodzaju jedność, mniej czy bardziej scentralizowaną organizację hierarchiczną, różniącą się wewnątrz tylko pewnymi szczegółami natury doktrynalnej lub strukturalnej, jest nieadekwatny do rzeczywistości⁵⁵. W samym Wiecznym Mieście w IV wieku z około stu tysięcy wyznawców Chrystusa (szacunkowo) do podstawowej denominacji, czyli Wielkiego Kościoła (później do nicejczyków), należało w różnych okresach od 65 do 75 proc. ogółu wiernych⁵⁶. Natomiast w okresie intensywnych rozłamów, spowodowanych przez konflikt zaistniały po soborze w Nicei i pojawieniu się w Rzymie w drugiej połowie IV wieku schizmatycznych ugrupowań, np. damazjan, feliksjan, lucyferian i ursynian, procent ten mógł spaść jeszcze bardziej, może nawet do połowy z ogólnej liczby rzymskich chrześcijan⁵⁷. Sam fakt, że zamieszki między zwolennikami Damazego a ursynianami przez prawie miesiąc paraliżowały

⁵¹ Zos., *Hist.*, t. 2, Paris 1979, III. 36, 1–IV. 19, 2.

⁵² J.A. Jiménez Sánchez, *op. cit.*, s. 99–102.

⁵³ Gesta (Coll. Avell.), I, 1; J.A. Jiménez Sánchez, *op. cit.*, s. 99–102; K. Venken, A. Dupont, *op. cit.*, s. 229.

⁵⁴ Gesta (Coll. Avell.), I, 1; Soc., HE, I. 10, 24; II. 2, 19; K. Venken, A. Dupont, *op. cit.*, s. 220–229.

⁵⁵ Gesta, I, 1–2; J.A. Jiménez Sánchez, *op. cit.*, s. 99–102.

⁵⁶ Gesta, I, 1–5; Soc., HE, I. 10, II. 15.

⁵⁷ Gesta, I, 1–5; Soc., HE, II. 15; J.A. Jiménez Sánchez, *op. cit.*, s. 100–104; K. Venken, A. Dupont, *op. cit.*, s. 219–234.

życie w Mieście i zmusiły tego pierwszego do proszenia władz świeckich o interwencję, ukazuje skalę problemów⁵⁸. Trudno sobie wyobrazić, że mogło do tego dojść bez wyrównanego poparcia dla obu kandydatów na tron św. Piotra⁵⁹. Chyba że prawdziwe są wiadomości o wynajęciu uzbrojonych ludzi przez Damazego, co wyrównywałoby jego szanse na sukces w wyścigu o tron św. Piotra, którego następcą rezydował w tym czasie w katedrze św. Jana na Lateranie, a nie na Watykanie⁶⁰. W rezultacie w rzeczywistości rzymskiej (miejskiej i państwowej) nie funkcjonował zjednoczony świat pogański ani podobnie działający obóz chrześcijański⁶¹. Dla chrześcijanina jednej z wymienionych wyżej denominacji rzekomy sojusznik, czyli inaczej wierzący lub mający innego nadzorcę (hierarchę, biskupa), był właściwie śmiertelnym zagrożeniem dla osiągnięcia zbawienia wiecznego⁶². Jeżeli kontakty codzienne ze środowiskiem pogańskim, szczególnie w miejscu z niespecjalnie wyeksponowanymi obiektami tradycyjnego kultu, były w pewien sposób tolerowane, to kontakty z chrześcijanami innych wyznań groziły zawieszeniem w prawach członka danej gminy (Kościoła) lub jego całkowitym z niego usunięciem⁶³. Skutkowało to narażeniem się na wspomniane kary w życiu wiecznym. Takie stanowisko Kościoła nicejskiego zostało potwierdzone przez sobór w Konstantynopolu w 381 roku, który wykluczył jakiekolwiek stosunki, również prywatne, z eunomianami, arianami, pneumatomachami, sabellianami, marcelianami, fotynianami i apolinarystami⁶⁴. Nie należało jednak przesadzać, nawet w codziennych kontaktach z poganami, kanon 57 zakazał

⁵⁸ Gesta (Coll. Avell.), I, 3–5; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–104; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219–229.

⁵⁹ G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 10–102; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219–224.

⁶⁰ G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501; B. Filarska, *Początki architektury chrześcijańskiej*, Lublin 1983, s. 48–49, 70–73; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–102; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 229–231, 235.

⁶¹ G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–105.

⁶² Soc., HE, IV, 29; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501; H. Fros, *Damazys*, col. 6; J.N.D. Kelly, *Damazys*, s. 52; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 54; D. Spychała, *Walka*, s. 233–234; E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994, s. 27.

⁶³ Antiochia, 341, can. 2 a–b, 5; Elvira, can. 16, 22: synod nakłada 10 lat pokuty po powrocie z herezji, can 57.

⁶⁴ Konstantynopol, 381, w: DSP, can. 1: „*anathematizandum omnem haeresem, et specialiter eunomianorum vel anomianorum et arianorum vel eudoxianorum et machedoniarum vel Spirito sancto resistentum et sabellianorum et marcellianorum et photinianorum et apollinarianorum*”; Faust., Marc., Lib., II, 4–5; M. Edwards, op. cit., s. 137–149; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501; H. Pietras, *Początki*, s. 382; D. Spychała, *Apolinary z Laodycei a kontrowersja ariańska*, „Universitas Gedanensis”, T. 33–34: 2007, s. 54–61.

chrześcijańskim małżonkom pożyczania strojów „dla uświetnienia świeckich uroczystości”, co groziło trzyletnim wyłączeniem ze wspólnoty⁶⁵. Prawdopodobnie, wbrew tłumaczowi tego fragmentu tekstu, chodziło w tym przypadku o tradycyjne procesje, czyli pompy, związane zawsze z kultami tradycyjnych bogów, a nie o spotkania towarzyskie w domach⁶⁶. Nie lepiej wyglądały sprawy kontaktów z Żydami. Jak wiadomo, ta wspólnota etniczna bardzo niechętnie widziała kontakty natury towarzyskiej z innoplemieńcami. Synod w Elwirze zakazał ze swojej strony w kanonie 50 podobnych czynności ze strony chrześcijan⁶⁷. Dla duchownego i zwykłego wiernego jadać posiłków z Żydami skutkowało odsunięciem od komunii aż do czasu poprawy, czyli zerwania stosunków⁶⁸. Jeszcze ciekawszy był zakaz błogosławienia przez Żydów plonów zebranych przez chrześcijan, dla winnych skutkowało to usunięciem z Kościoła⁶⁹. Podobnie energicznie rozstrzyga ustawodawstwo synodu w Elwirze w 306 roku w innych sprawach dyscyplinarnych⁷⁰. Zakazuje, przykładowo w kanonie 15, zamążpójścia chrześcijanki za poganina⁷¹, a w kolejnym, 16, zauważa, że „heretykom, którzy nie chcą przejść do Kościoła katolickiego, nie wolno dawać za żony dziewcząt chrześcijańskich, ani Żydom, ani heretykom, nie może mieć nic wspólnego wierny z niewiernym”⁷². Nie oznacza to, że nie dochodziło do takich małżeństw, gdyż nadal najwięcej w tej sprawie do powiedzenia mieli rodzice, a nie ich córka czy syn lub duchowieństwo⁷³. Pewien opór wśród wiernych wywołany tymi przepisami lub siła tradycji przyniosły oficjalny skutek, co ukazuje kanon 12

⁶⁵ Elvira, can. 57: „*Matronae vel earum mariti vestimenta sua ad ornandam saeculariter pompam non dent; et si fecerint, triennio abstineantur*”; P. Veyne, *Cesarstwo rzymskie*, tłum. K. Arustowicz, w: *Historia życia prywatnego*, t. 1: *Od Cesarstwa Rzymskiego do roku tysięcznego*, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005, s. 17–24, 27–30, 45–57.

⁶⁶ Elvira, can. 57; P. Veyne, op. cit., s. 131–136: na temat życia rodziny pogańskiej dobrze sytuowanej.

⁶⁷ Elvira, can. 50; A. Demandt, op. cit., s. 431–434.

⁶⁸ Elvira, can. 50: „*si vero quis clericus vel fidelis cum Iudaeis cibum sumpserit, placuit eum a communion abstineri ut debeat emendari*”.

⁶⁹ Ibidem, can. 49: „*si quis post interdictum facere usurpaverit, penitus ab ecclesia abiciatur*”.

⁷⁰ Ibidem, can. 15, 16, 21, 22, 25.

⁷¹ Ibidem, can. 15: „*Propter copiam puellarum gentilibus minime in matrimonium dandae sunt virgines christianae, ne aetas in flore tumens in adulterium animae resolvatur*”; M. Simon, op. cit., s. 157–158.

⁷² Elvira, can. 15, 16: „*Haeretici si se transferre noluerint ad ecclesiam catholicam, nec ipsis catholicas dandas esse puellas; sed neque Iudaeis neque haeticis dare placuit, eo quod nulla possit esse societas fidei cum infidele*”; E. Schillebeeckx, *Marriage. Human reality and saving mystery*, London 1988, s. 253–255; M. Simon, op. cit., s. 157–158.

⁷³ E. Schillebeeckx, op. cit., s. 253–255; M. Simon, op. cit., s. 157–158; D. Sychała, *Przemiany*, s. 287–288.

synodu w Arles, który w 314 roku zmienił położenie chrześcijanek wychodzących za mąż za poganina i zamiast zakazu takiego postępowania postanowił, że kobiety mają być odsunięte na pewien czas od komunii Kościoła⁷⁴. Jednak kwestia związków chrześcijanek z przedstawicielami innych wyznań tej samej religii nie została zmieniona i dalej obowiązywał ten zakaz. Jest to o tyle znamienne, że św. Paweł w Pierwszym Liście do Koryntian w ustępie 7, w wersie 12–15 dopuszczał istnienie już zawartych (przed nawróceniem jednej ze stron) związków małżeńskich pogan z chrześcijanami⁷⁵. Podobne stanowisko w „Homilii XIX” i „XXXIII” swego Komentarza do tegoż Listu Pawłowego zamieścił św. Jan Chryzostom, późniejszy biskup konstantynopolitański⁷⁶. Może to sygnalizować powolne rozchodzenie się nauczania moralnego wspólnot kościelnych na Wschodzie i Zachodzie Cesarstwa. Natomiast w synodalnym spisie wykroczeń moralnych chrześcijan w kanonie 78 znalazł miejsce problem ich cudzołożenia z Żydówkami i pogankami, co po przyznaniu się delikwenta skutkowało odłączeniem od sakramentu komunii bez podania czasu tego zakazu⁷⁷. Natomiast gdy cała sprawa została ujawniona w wyniku donosu, winny mógł dopiero po pięcioletniej pokucie przystąpić do Eucharystii⁷⁸. Paradoksalnie, w kolejnym, 69, kanonie synodu w Elwirze zaznaczono, że „jeśli ktoś żonaty raz popełni cudzołóstwo, ma pokutować przez pięć lat, by zostać pojednanym, chyba że niebezpieczeństwo śmierci każe dać mu komunię wcześniej. To samo dotyczyło kobiet”⁷⁹. Synod w azjatyckiej Ancyry w roku 314 w kanonie 20 zaostrzył jeszcze karę za cudzołóstwo do lat siedmiu⁸⁰. Przedstawione przepisy ukazują, że chrześcijanie odeszli od po-
błażania mężczyznom w sprawach moralności seksualnej (dotychczas

⁷⁴ Arles, 314, II/A, can. 12: „*De puellis fidelibus quae gentilibus iunguntur, placuit ut aliquanto tempore a communione separentur*”; E. Schillebeeckx, op. cit., s. 253–255; M. Simon, op. cit., s. 157–158.

⁷⁵ 1 Kor 7, 12–15; J. Chrys., Hom. XIX, 12–15; E. Schillebeeckx, op. cit., s. 260–263; L. Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 1, Warszawa 1983, s. 237: na temat form tradycyjnego małżeństwa.

⁷⁶ 1 Kor 7, 12–15; J. Chrys., Hom. XIX, 12–15, XXXIII, 5; E. Schillebeeckx, op. cit., s. 253–264; L. Winniczuk, op. cit., s. 237–244.

⁷⁷ Elvira, can. 78; M. Simon, op. cit., s. 156–158.

⁷⁸ Elvira, can. 78; E. Schillebeeckx, op. cit., s. 253–264.

⁷⁹ Elvira, can. 69: „*Si quis forte habens uxorem semel fuerit lapsus, placuit eum quinquennium agree debere poenitentiam et sic reconciliari, nisi necessitas infirmitatis coegerit ante tempus dari communionem: hoc et circa feminas observandum*”; E. Schillebeeckx, op. cit., s. 247, 251.

⁸⁰ Ancyra, 314, can. 20; E. Dassmann, *Kirchengeschichte II/2. Theologie und innerkirchliches Leben bis zum Ausgang der Spätantike*, Stuttgart – Berlin – Köln 1999, Band 11, 2, s. 30; E. Schillebeeckx, op. cit., s. 251–252.

jedynie kobieta była karana za tego typu wykroczenia)⁸¹. Właściwie dla ojców synodalnych nie było też różnicy, kto z kim dokonuje tego aktu, co niewątpliwie nie jest charakterystyczne dla ówczesnej moralności, która stopień przestępstwa wiązała ze stanem społecznym zamieszanych w sprawę stron⁸². Na wszelki wypadek w Elwirze, w kanonie 81, zakazano kobietom zamężnym wysyłania i otrzymywania listów prywatnych we własnym imieniu, bez zgody męża⁸³. Mężczyznom anonimowy autor *Konstytucji Apostolskich* zakazał czytania wszelkich ksiąg pogańskich, co właściwie oznaczało odcięcie od kształcenia szkolnego, które na nich było oparte⁸⁴. Zakazy te dotyczyły przede wszystkim prowincji wschodnich, ale i w pewien sposób zachodnich, gdzie szczególnie w miastach stopień emancypacji niewiast był duży, a wolny mężczyzna nie podlegał dotychczas żadnym ograniczeniom moralnym. Przy recepcji takich postanowień synodów należy zauważyć, że istotna była sprawa przestrzegania ustawodawstwa synodalnego i soborowego w ówczesnym Kościele, teoretycznie kanony zgromadzenia lokalnego dotyczyły tylko tej prowincji, w której synod obradował, a nie całego Kościoła⁸⁵. Fakt ich akceptacji lub nie był w gestii duchowieństwa sąsiednich metropolii, które mogły, ale nie musiały je przyjąć⁸⁶. Dopiero wówczas były one obowiązujące dla wiernych. Inaczej było w przypadku zgromadzenia generalnego biskupów, czyli soboru, w tym przypadku prawnie jego kanony były obowiązujące w całym Kościele⁸⁷. Jednak i wtedy rzeczywistość była dalej skomplikowana, gdyż nawet powszechne poparcie wśród biskupów, uczestników i tych, którzy podpisywali na znak poparcia ustawodawstwo soborowe, czy naciski cesarza nie skłaniały części wiernych i kleru do ich przyjęcia⁸⁸. Synody i sobory były też miejscem poszukiwania kompromisów ze zwaśnionymi odłamami, jak to było w przypadku biskupów: Pawła

⁸¹ E. Dassmann, *Kirchengeschichte II/2*, s. 30; M. Simon, op. cit., s. 151–158.

⁸² M. Simon, op. cit., s. 151–158.

⁸³ Elvira, can. 81; M. Simon, op. cit., s. 151–158.

⁸⁴ ConstApol., I. 4, 6; A. Demandt, op. cit., s. 444.

⁸⁵ A. Demandt, op. cit., s. 443; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501.

⁸⁶ A. Demandt, op. cit., s. 442–443; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501.

⁸⁷ A. Demandt, op. cit., s. 444; M. Feijoo, *Espacios urbanos e identidad religiosa en el occidente Europeo durante la antigüedad tardía. Urban spaces and religious identity in western Europe during the late antiquity*, „Antesteria”, 4: 2015, s. 322; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501.

⁸⁸ G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501; L. Winniczuk, op. cit., s. 237–244.

z Samosaty, Melecjusza z Lykopolis, Eustacjusza i Paulina z Antiochii⁸⁹. Rezultaty były różne, ale póki hierarchia nie rozstrzygnęła, wierni musieli trzymać się z daleka od schizmatyków i heretyków⁹⁰. W takiej sytuacji utrzymywano kontakty przede wszystkim z przedstawicielami swojego Kościoła, oczywiście katolickiego, z innych miast czy wsi rozległego Imperium⁹¹. Pewnym problemem była kwestia rozpoznawania współbrata w wierze. Służyły do tego listy od wspólnot pozarzymskich i szczególnie cenny list od męczennika, opracowany specjalny system znaków rozpoznawczych i kolejny dokument potwierdzający stopień uzyskanych święceń: ostariusza, lektora, egzorcysty, akolity, subdiakona, diakona i prezbitera oraz biskupa⁹². Ten system nie do końca się sprawdził i osiem lat później synod w Arles postanowił w kanonie 10, że listy od męczenników mają być anulowane, a zainteresowani otrzymają inne listy polecające⁹³. Kanony 7 i 8 synodu w Antiochii w 341 roku zaostrzyły to prawo, gdyż stwierdziły niemożność przyjmowania obcych do wspólnoty bez listu polecającego, choć dopuściły możliwość wystawiania ich przez chorepiskopa (biskupa wiejskiego)⁹⁴. Natomiast prezbiterowie mieszkający i pracujący na wsi nie mogli wystawiać listów kanonicznych, chyba że adresowane były do biskupa sąsiedniej diecezji⁹⁵. Oznaczało to, że księża miejscy mieli możliwość wystawiania takich dokumentów, co ułatwiało przepływ wiernych z miast Cesarstwa do samego Rzymu czy większych metropolii. Z nieustalonych powodów wprowadzono więc ograniczenia przemieszczania się wiernych ze wsi, którzy bez takiego listu nie mogli zostać członkami jakiegokolwiek wspólnoty swojego wyznania. Teoretycznie szybko poznawano osoby uczęszczające na niedzielne msze św., potwierdza to kolejny kanon (tym razem 21) hiszpańskiego

⁸⁹ A. Demandt, op. cit., s. 43, 72, 463–464.

⁹⁰ Nicea, 325, *Epistula ad Aegyptios* [dalej: Ep. ad. Aegip.], can. 6 decyduje, że „*Placuit igitur Meletium quidem, humanius agere sancto concilio benignius commoto-pro enim certa ratione nullam indulgentiam merebatur-manere in civitate sua nullamque habere potestatem neque provehendi nec ordinandi episcopos*”; kanon ten ogranicza działalność Melecjusza, pozostawia mu sam tytuł biskupa; Nicea, can. 8; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501; M. Simon, op. cit., s. 151–158.

⁹¹ A. Demandt, op. cit., s. 443–455.

⁹² Elvira, can. 25: „*Omnis qui attulerit litteras confessorias sublato nomine confessoris...*”; A. Demandt, op. cit., s. 444–445.

⁹³ Arles, 314, II/A, can. 10: „*De his quis confessorum litteras afferent, placuit ut, sublatis eis litteris, alias accipiant comunicatorias*”.

⁹⁴ Antiochia, 341, can. 6–7.

⁹⁵ Ibidem.

synodu, który podaje, że „jeśli jakiś mieszkaniec miasta przez trzy niedziele nie przyjdzie do kościoła, należy go wykluczyć na krótki czas, aby dał oznaki poprawy”⁹⁶. Pod względem prawnym na większości obszaru Cesarstwa trwało prześladowanie chrześcijan, a pod rządami ojca Konstantyna, Konstancjusza Chlorusa, ojcowie synodalni byli przekonani, że wierni są grupą na tyle stabilną, że można ich policzyć i zidentyfikować⁹⁷. Wygląda na to, że ludzie w Kościele nie byli anonimowi nawet w okresie zagrożenia⁹⁸. Ustawodawstwo synodu w Elwirze było popularne wśród wspólnot tzw. Wielkiego Kościoła, rozmieszczonych nie tylko w zachodnich prowincjach Cesarstwa, ale i na Wschodzie, jednak należy pamiętać o tym, że niedziela nie była jeszcze w 306 roku oficjalnie dniem świątecznym, choć była już wolna od pracy, szczególnie w miastach⁹⁹. Ten paradoks wiąże się z faktem, że w rzymskim kalendarzu każdy dziewiąty dzień był dniem targowym, czasem odpoczynku dla chłopów przybyłych do miasta na targ¹⁰⁰. Od II wieku po Chrystusie przeniesiono ten zwyczaj na okresy zawierające siedem dni, co stworzyło nasz tydzień i niedzielę, przed ostateczną interwencją Konstantyna w tej dziedzinie¹⁰¹. W ten sposób dotychczasowy *dies Solis* i *dies dominicus* stał się chrześcijańską niedzielą¹⁰². Można dodać, że w rzymskim kalendarzu dni pracujących (*fasti*) w każdym roku było mniej niż dni niepracujących (*nefasti*)¹⁰³. Samych świąt było zaś 175 na 365 dni, a do tego dochodziły wspomniane dni feralne, w które się nie pracowało¹⁰⁴. Jak podkreśla Marek Tulliusz Ciceron w księdze drugiej punkcie VIII swojej pracy zatytułowanej *O prawach*, w dniach świątecznych także niewolnicy nie pracowali¹⁰⁵. Dla chrześcijan najważniejsza była niewątpliwie niedziela i święta takie jak Wielkanoc,

⁹⁶ Elvira, can. 21: „Si quis in civitate positus tres dominicas ad ecclesiam non accesserit, pauco tempore abstinenceatur, ut correptus esse videatur”.

⁹⁷ Gesta (Coll. Avell.), I, 1–3; M. Feijoo, op. cit., s. 322.

⁹⁸ A. Demandt, op. cit., s. 55–59, 440–442.

⁹⁹ Ibidem, s. 71–72; M. Feijoo, op. cit., s. 314, 332; J.N. Robert, *Rzym. Przewodnik po cywilizacji*, tłum. M. Aszkiełowicz, Warszawa 2007, s. 143; M. Simon, op. cit., s. 457.

¹⁰⁰ A. Demandt, op. cit., s. 71–72; J.N. Robert, op. cit., s. 143; M. Simon, op. cit., s. 457.

¹⁰¹ A. Demandt, op. cit., s. 71–72.

¹⁰² A. Demandt, op. cit., s. 71–72; M. Simon, op. cit., s. 457.

¹⁰³ A. Demandt, op. cit., s. 71–72; J.N. Robert, op. cit., s. 143, 216; M. Simon, op. cit., s. 457.

¹⁰⁴ A. Demandt, op. cit., s. 71–72.

¹⁰⁵ Cicero, *De legibus*, w: idem, *De re publica, De legibus*, London – Cambridge 1943, II, 8, XII: podaje, że „warunkiem odbywania świąt i uroczystości dla wolnych jest zaniechanie swarów i kłótni, dla niewolników przerwanie zajęć i prac”.

w czasie których należało obowiązkowo udać się do kościoła¹⁰⁶. Inaczej wyglądała sprawa obchodów ku czci świętych, które od IV wieku były przeprowadzane na cmentarzach lub w martyriach, czyli budowlach zbudowanych nad ich grobowcami¹⁰⁷. Jedynie wówczas chrześcijanie zbierali się na oficjalne wieczorne czuwania, by brać udział w nabożeństwie ku czci męczennika¹⁰⁸. Zdaniem Jana Chryzostoma w Kościele antiocheńskim (w Rzymie było podobnie) wdowy (to też stan kościelny) przebywały w kościele właściwie cały czas, w dzień i w nocy, śpiewając psalmy¹⁰⁹. W takich martyriach rzymskich, jak np. św. Piotra na Watykanie czy św. Pawła za Murami, nie odprawiano publicznych mszy w święta ogólne, czyli także w niedziele¹¹⁰. Jako że budowle takie były liczne w stolicy Cesarstwa, ograniczało to znacznie miejsca niedzielnych zebrań (celebracji) dla chrześcijan¹¹¹. Było to dużą przeszkodą, gdyż według tradycji chrześcijańskiej wszystkie czynności liturgiczne wykonywano do godziny piętnastej (szczególnie wczesnym rankiem), a w danym kościele msze odbywały się tylko raz w niedzielę i święta powszechne¹¹². By zaradzić temu problemowi, prawdopodobnie wynajmowano w tym celu rzymskie bazyliki, czyli świeckie budowle targowo-sądowe, by móc pomieścić wiernych¹¹³. W tym samym czasie martyria poświęcone świętym były puste¹¹⁴. Oficjalny rzymski Kościół od czasów Konstantyna i papieża Sylwestra był bogaty, a do tego władze chętnie dostarczały mu środki na budowanie nowych świątyń, utrzymanie starych i na funkcjonowanie całej struktury administracyjnej, takiej pomocy nie dostawały pozostałe denominacje¹¹⁵. Mimo wspomnianych zabezpieczeń w dziedzinie rozpoznawania przynależności chrześcijan do danej denominacji kolejne synody i sobór w Nicei przyjęły prawo zakazujące wyświęcania na poszcze-

¹⁰⁶ A. Demandt, op. cit., s. 71–72.

¹⁰⁷ Ibidem, s. 68, 150, 156, 174, 223, 288, 379, 381, 430; B. Filarska, *Początki sztuki chrześcijańskiej*, Lublin 1986, s. 27–95.

¹⁰⁸ A. Demandt, op. cit., s. 68, 150, 156, 174, 223, 288, 379, 381, 430; B. Filarska, *Początki architektury*, s. 40–41.

¹⁰⁹ J. Chrys., Hom., XXX, 4.

¹¹⁰ A. Demandt, op. cit., s. 68, 150, 156, 174, 223, 380; B. Filarska, *Początki architektury*, s. 45–50, 73–74.

¹¹¹ A. Demandt, op. cit., s. 68, 150, 156, 174, 223, 288, 379, 381, 430; B. Filarska, *Początki architektury*, s. 40–41.

¹¹² A. Demandt, op. cit., s. 68, 150, 288, 379, 381, 430; B. Filarska, *Początki architektury*, s. 40–41.

¹¹³ A. Demandt, op. cit., s. 68, 145, 150, 288, 378–380.

¹¹⁴ Ibidem, s. 68, 145, 150, 288, 378–380.

¹¹⁵ Ibidem, s. 68, 73, 79, 145, 150, 288, 378–380; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501.

gólne stopnie święceń tych ludzi, którzy otrzymywali chrzest poza terenem swojej metropolii (w dalekich stronach)¹¹⁶. W ten sposób święceń nie powinien uzyskać np. Augustyn z Hippony, który uzyskał chrzest w Mediolanie. W takiej sytuacji neofita nie mógł być przyjęty do kleru w Afryce¹¹⁷. Trudno powiedzieć, czy zdaniem tego kanonu powinien być on prezbiterem w Italii, czy w ogóle nie powinien być prezbiterem. Wspomniany Augustyn był synem chrześcijanki Moniki i poganina Patrycjusza¹¹⁸. W jego przypadku właściwie wszelkie otrzymane godności kościelne były pozyskiwane przy ignorowaniu oficjalnego ustawodawstwa kościelnego¹¹⁹.

W Wiecznym Mieście ukształtowała się skomplikowana pod względem wzajemnych powiązań sieć wspólnot, które funkcjonowały w całkowitym osamotnieniu, co nie dotyczyło tylko wspomnianych wiernych oficjalnego Kościoła (nicejczyków)¹²⁰. W IV wieku byli to, obok przedstawicieli głównego nurtu Kościoła, także nowacjanie, którzy przyjęli doktrynalne postanowienia soboru, ale nie łączność organizacyjną, czyli prawnie byli schizmą, także schizmatyczni nicejczycy, tacy jak: damazjanie, feliksjanie, ursynianie czy lucyferianie, którzy nie utrzymywali ze sobą, z pewnymi wyjątkami, żadnych stosunków oficjalnych¹²¹. Nad Tybrem funkcjonowali także przedstawiciele heretyckich: montanistów, monarchian (np. uczniów Noetosa), paulistów (od Pawła z Samosaty), tertulianistów, donatystów (którzy byli herezją, a nie schizmą), homejczyków, macedonian, homojużjan, anomejczyków (czyli arian), marcelian (od Marcelego z Ancyry), fotynian (od Fotyna z Sirmium), apolinarystów czy sabelian¹²². Były też tam, wspomniane wyżej, wspólnoty niechrześcijańskich, dualistycznych marcjonitów, manichejczyków i mniej czy bardziej związanych z nauką Chrystusa

¹¹⁶ Elvira, can. 24: „*Omnis qui in peregre fuerint baptizati, eo quod eorum minime sit cognita vita, placuit ad clerum non esse promovendos in alienis provinciis*”.

¹¹⁷ P. Brown, *Augustyn z Hippony*, tłum. W. Radwański, Warszawa 1993, s. 119–120.

¹¹⁸ Ibidem, s. 11–14.

¹¹⁹ Ibidem, s. 133–141, 185–190.

¹²⁰ G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219.

¹²¹ Gesta (Coll. Avell.), I, 1; E. Dassmann, *Kirchengeschichte II/2*, s. 54; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 99–102; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219–230.

¹²² Kartagina [dalej: Cart.], 220; Cart., 251: potępienie nauk Felicissimusa i apostolicae sancti Nowacjana w Afryce; Synn., 235 r.; W.H.C. Frend, op. cit., s. 20, 120, 128–129; H. Pietras, *Sobór nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny. Dokumenty i Komentarze*, Kraków 2013, MT 74, s. 11–27, 88–89; D. Spychała, *Przemiany*, s. 370–372.

gnostyków, szczególnie walentynian i bazylidian¹²³. Mimo doktrynalnego oddalenia od centrum chrześcijańskiej doktryny nawet rzymscy marcjonici, montaniści i część gnostyków pretendowali, jak przedstawił to np. św. Atanazy, do miana wyznawców Kościoła Powszechnego, a ich przywódcy do godności prawdziwego następcy św. Piotra¹²⁴. W tej gmatwaniu różnych imion nie dziwi, że cesarze: Gracjan, Walentynian II i Teodozjusz, okazując poparcie dla nicejskiej ortodoksji, zadekretowali, że mieszkańcy Imperium mieli wierzyć tak jak „biskup Damazy i Piotr, biskup Aleksandrii, mąż apostołskiej świętości”¹²⁵. Należy podkreślić, że to Piotr jest „*episcopum virum apostolicae sanctitatis*”, dla Damazego czas świętości jeszcze nie nadszedł¹²⁶. Jednak także w Aleksandrii Piotr nie był jedynym biskupem, byli tam

¹²³ W.H.C. Frend, op. cit., s. 201, 233, 235–236, 242, 300; D. Spychała, *Przemiany*, s. 369–373.

¹²⁴ D. Spychała, *Przemiany*, s. 369–373.

¹²⁵ *Codicis Theodosiani, Liber sextus decimus* (Kodeks Teodozjusza, księga szesnasta), tłum. A. Caba, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2014, ŻMT 71, SCL, vol. VII, 27 II. 380 r.: „*Cunctos populos, quos clementiae nostre regit temperamentum, in tali volumus religione versari, quam divinum Petrum apostolum tradidisse Romanis religio usque ad nunc ab ipso insinuata declarat quamque pontificem Damasum sequi claret et Petrum Alexandriae episcopum virum apostolicae sanctitatis*”.

¹²⁶ Ammiani Marcellini [dalej: Am. Marc.], *Rerum gestarum libri qui supersunt* [dalej: Rerum], ed. W. Seyfarth, adiuv. L. Jacob-Karau et I. Ulmann, Vol. I: libri XIV–XXV, Leipzig 1979, Biblioteka Teubneriana, XV. 7, XXI. 16; Aug., Haer., 48–49; Faust., Marc., Lib., *Praefatio, De eodem schismate Ursini*, I: „*Cum Liberio Damasus ejus*”, II. 2–3; LP, 37: Liberius: „*fuit temporibus Constanti usque ad Constantio Aug. III*”; 38: Feliks II; 39: Damasus; Rufini Aquileiensis, *Historiae Ecclesiasticae, libri duo*, Patrologiae Latina 21, Parisii 1845; idem, *Storia della Chiesa. Traduzione, interduzione e note a cura di Lorenzo Dattino*, Roma 1986, I. 12, 20, 23; Soc., HE, II. 2–5; *Hermiae Sozomenii* [dalej: Soz.], *Historia ecclesiastica* [dalej: HE], PG 67, Parisii 1864, III. 1–2, VI. 6; Ariusz, w: J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa* [dalej: SWP], Poznań 1971, s. 47–48; *Arianizm*, w: *Encyklopedia Kościelna* [dalej: EKOść.], red. F.L. Cross, E.A. Livingstone, Warszawa 2004, t. 1, s. 128–130; Ariusz, w: EKOść., t. 1, s. 130–131; *Costanzo II*, w: *Dizionario*, a cura di D. Bowder, Roma 2001, s. 95–97; A. Demandt, op. cit., s. 81–88; R. Klein, *Constantius II. Und die christliche Kirche*, Darmstadt 1977. Bibliothek der Klassischen Altertumswissenschaften, Band 22, s. 29–32, 68–70; H. Fros, *Damazy*, col. 6; E.A. Livingstone, *Arianism*, w: idem, *Oxford concise Dictionary of the Christian Church* [dalej: ODCh], Oxford – New York 1996, s. 32–33; idem, *Damasus*, w: ODCh, s. 141; E.M. Seiler, *Konstantios II. bei Libanios. Eine kritische Untersuchung des überlieferten Herrscherbildes*, Frankfurt am Main 1998, s. 196; M. Simonetti, *La crisi*, s. 387; D. Spychała, *Cesarze rzymscy a arianizm od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego (312–395 r.)*, Poznań 2007, „*Xenia Posnaniensis*”, Monografia 7, s. 52–57; idem, *Constantin Ier et ses successeurs a l'égard des religions traditionnelles et du christianisme. Questions choisies*, w: *Within the Circle*, red. K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, Kraków 2014, s. 263–273; idem, *Jerzy z Kapadocji, antyniejski biskup Aleksandrii. Realizator polityki religijnej Konstancjusza II i bibliofil*, w: A.A. Kluczek, N. Rogosz, A. Bartnik, *W kręgu ikon władzy, ludzi oraz idei świata starożytnego*, Katowice 2014, s. 205–219; idem, *Chrześcijanie a „kult cesarza” za panowania Konstantyna Wielkiego i jego synów w latach 306–361*, w: L. Mrozewicz, K. Balbuza, *Świat starożytny. Jego polscy badacze i kult panującego*, Poznań 2011, s. 469–476; J. Steinmann, *Hieronymus. Ausleger der Bibel. Weg und Werk eines Kirchenvaters*, Leipzig 1971, s. 8, 112; P. Stockmeier, *Glaube und Religion in der frühen Kirche*, Freiburg – Basel – Wien 1973, s. 84, 93–102; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 235.

też eparchowie homejczyków, anomejczyków, melecjan, nowacjan czy apolinarystów itd.¹²⁷.

Wiek IV to czas wychodzenia Kościoła ze strefy religii prześladowanej i osiągnięcie statusu najpierw wyznania domu cesarskiego, a następnie kultu państwowego¹²⁸. Z różnych lektur zapamiętaliśmy chrześcijan chowających się, w celu odprawiania celebracji liturgicznych, po katakumbach, na cmentarzach i w domach prywatnych¹²⁹. Pierwsze z wspomnianych miejsc, choć było miejscem kultu świętych, nie nadawało się na urządzenie większych zgromadzeń wiernych i należy ograniczyć je do legendy, pozostawały więc cmentarze i domy prywatne¹³⁰. Miejsca przeznaczone dla masowego pochówku zmarłych znajdowały się za murami Miasta i nie były z reguły otoczone własnymi opłotkami czy solidnym ogrodzeniem¹³¹. Było to właściwie drugie miasto, zabudowane grobowcami sięgającymi pierwszego piętra miejskich budynków, posiadającymi czasami salkę biesiadną, wieczorami zamieniające się w raj dla poszukiwaczy najróżniejszych zabaw i dla osób niezbyt szacownych profesji¹³². Takie budowle zachowały się w podziemiach Bazyliki św. Piotra na Watykanie, która została wybudowana na cmentarzu w większości pogańskim¹³³. Uzyskanie pozwolenia na jej powstanie było możliwe, gdyż osobą upoważnioną do takich działań był zwierzchnik kultu pogańskiego w Rzymie (*pontifex maximus*), czyli cesarz Konstantyn, inicjator tego projektu¹³⁴. W interesującym nas okresie z tytułem każdego władcy połączony był tytuł *pontifex maximus* i nadzór nad kultami pogańskimi¹³⁵. W dniach niepogodnych cmentarze chrześcijan były pograżone w mroku, gdyż prawodawstwo synodalne np. z Elwiry (kanon 34) nakazywało: „nie należy w dzień palić świec na cmentarzu, aby nie nie-

¹²⁷ G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501; D. Spychała, *Przemiany*, s. 369–373.

¹²⁸ M. Feijoo, op. cit., s. 321–322.

¹²⁹ Ibidem, s. 321–322; B. Filarska, *Początki architektury*, s. 101–103; D. Spychała, *Anomeizm (arianizm, neoarianizm, eunomianizm) na Zachodzie Imperium Rzymskiego od zaistnienia do IV w. po Chr. Problem teologiczny i filozoficzny*, Bydgoszcz 2020, s. 31; idem, *Przemiany*, s. 367–368; M. Simon, op. cit., s. 201, 206, 215, 335, 427.

¹³⁰ M. Simon, op. cit., s. 201, 206, 215, 335–337, 427; D. Spychała, *Przemiany*, s. 102–112.

¹³¹ B. Filarska, *Początki sztuki*, s. 12–27; M. Simon, op. cit., s. 201, 206, 215, 335, 427.

¹³² M. Simon, op. cit., s. 201, 206, 215, 335, 427; B. Filarska, *Początki sztuki*, s. 12–20.

¹³³ B. Filarska, *Początki architektury*, s. 70–73; eadem, *Początki sztuki*, s. 12–26.

¹³⁴ A. Demandt, op. cit., s. 79–105; B. Filarska, *Początki architektury*, s. 70–71; D. Spychała, *Przemiany*, s. 143–145.

¹³⁵ A. Demandt, op. cit., s. 79–105; B. Filarska, *Początki architektury*, s. 70–71; D. Spychała, *Przemiany*, s. 143–145.

pokoić duchów świętych. Kto się nie dostosuje, ma być odsunięty od wspólnoty Kościoła”¹³⁶. W nocy prawdopodobnie już tego zakazu nie było, ale i tak na cmentarzach nie było zbyt bezpiecznie, gdyż tenże synod w kanonie 35 zadekretował: „zakazuje się kobietom czuwania na cmentarzu, gdyż często pod pretekstem modlitwy popełniane są poważne wykroczenia”¹³⁷. Nie wiemy, czy zakaz ten dotyczył całego dnia, czy tylko nocy. Z miejsc, gdzie mogła się zbierać wspólnota chrześcijan, należy wykluczyć prawdopodobnie także place, pola czy w ogóle tereny pod gołym niebem, gdyż nie wiadomo, czy w interesującym nas okresie odprawiano gdziekolwiek msze polowe¹³⁸. Jak wspomniano, prawdopodobnie nie i cmentarzy jako miejsce zebrań liturgicznych chrześcijan raczej też nie należy brać pod uwagę¹³⁹. Pozostają jednak domy prywatne oraz takie miejsca, jak rzymskie groty, np. u tertulianistów¹⁴⁰. Nieprzypadkowo w literaturze, nie tylko popularnej, poszukując miejsc dla odprawiania mszy w święta i w niedziele, wspomina się często właśnie domy prywatne¹⁴¹. W tradycji kościelnej i w literaturze miały być one, jako tzw. kościoły domowe, podstawowym miejscem zebrań wiernych w okresie prześladowań oraz do czasu wzniesienia budynków właściwych do celów liturgicznych¹⁴². Jednak i tu występują pewne problemy. Po pierwsze, z wyjątkiem cesarskich i arystokratycznych pałaców, domy prywatne w Rzymie nie były w stanie pomieścić kilkuset osób, bo o takiej co najmniej liczbie wiernych jest tu mowa¹⁴³. Do tego nie wiadomo, kto miałby odprawiać w nich msze, gdyż w pierwszych wiekach po Chrystusie samodzielność prezbitera w głoszeniu kazań i odprawianiu mszy była czysto iluzoryczna¹⁴⁴. Pod koniec III i w wieku IV jedynie biskup wygłasza kazania, odprawia msze, przygotowuje katechumenów do chrztu, chrzci i zarządza diecezją¹⁴⁵. Nawet jeżeli do II wieku die-

¹³⁶ Elvira, can. 34: „*Cereos per diem placuit in coemeterio non incendi, inquietandi enim sanctorum spiritus non sunt. Qui haec non observaverint arceantur ab ecclesiae communione*”.

¹³⁷ Elvira, can. 35: „*placuit prohiberi ne feminae in coemeterio pervigilent, eo quod saepe sub obtentu orationis latenter scelera committunt*”.

¹³⁸ M. Feijoo, op. cit., s. 313–314; D. Spychała, *Przemiany*, s. 135: znane są informacje o odprawianiu przez wojsko ceremonii religijnych (pogańskich) pod gołym niebem.

¹³⁹ M. Feijoo, op. cit., s. 313–314; B. Filarska, *Początki architektury*, s. 40–41.

¹⁴⁰ M. Feijoo, op. cit., s. 313–314; D. Spychała, *Anomeizm*, s. 31.

¹⁴¹ D. Spychała, *Anomeizm*, s. 31.

¹⁴² Idem, *Przemiany*, s. 366–368.

¹⁴³ Idem, *Anomeizm*, s. 31; idem, *Przemiany*, s. 369–373.

¹⁴⁴ Idem, *Przemiany*, s. 369–373.

¹⁴⁵ M. Edwards, op. cit., s. 3–7, 64–75, 102; D. Spychała, *Przemiany*, s. 367–368.

cezją rzymską zarządzało kolegium prezbiterów, a biskup był jedynie przewodniczącym tego grona, to nie wiemy, jakie kompetencje liturgiczne mieli jego członkowie¹⁴⁶. Od II wieku we wszelkich denominacjach chrześcijańskich pojawił się proces zmierzający do utworzenia monarchicznej roli biskupa¹⁴⁷. Ostatecznie wspólnoty domowe zostały podporządkowane władzy jednego zwierzchnika: nadzorcy, biskupa, episcopa czy eparchy¹⁴⁸. Wspominając takie wspólnoty w literaturze od czasów listów św. Pawła, napotykamy na imiona mężczyzn i kobiet pełniących rolę zarządzających daną wspólnotą domową, często byli to po prostu właściciele gmachu, jednak nie wiadomo, czy mieli, we wspomnianych okolicznościach, jakieś kompetencje liturgiczne¹⁴⁹. Nawet w charyzmatycznym Kościele montanistów, współzałożonym przez dwie prorokinie i prezbitera Montana, mimo informacji o kobietach pełniących funkcję prezbitera i diakona, nie wiadomo, w jaki sposób była ona realizowana i czy dotyczyła całej wspólnoty, czy tylko kobiet¹⁵⁰. Wiadomo, że diakonisy w Kościele nicejskim pełniły swoje zadania tylko wobec kobiet, prawdopodobnie nigdy w całej wspólnotcie¹⁵¹. Miałyby one i tak takie same ograniczenia jak mężczyźni, czyli niemożność głoszenia kazań i, bez zgody biskupa, odprowadzania mszy¹⁵². Mimo dyskusji historyków niewątpliwie Kościół (Kościoły) jednak istniał i w jakiś sposób radził sobie ze wspomnianymi problemami. Pewnym wyjściem z tej sytuacji wydaje się być system specjalnych zezwoleń biskupa dla prezbitera, ale nie należy z tym przesadzać. Przykładowo, pierwszym kapłanem głoszącym w Afryce kazania był, dopiero w IV wieku, niezawodny w tej roli, Augustyn z Hippony¹⁵³. W Antiochii Jan Chryzostom głosił kazania za zgodą biskupa Melecjusza i następnie jego następcy, Flawiana¹⁵⁴.

W interesującym nas okresie nad Italią panowali: Konstancjusz Chlorus, Maksencjusz, Konstantyn Wielki, Konstantyn II, Konstans, Magnencjusz, Konstancjusz II, Julian, Jowian, Walentynian I, Gracjan,

¹⁴⁶ J.N.D. Kelly, s. 16–17; D. Spychała, *Przemiany*, s. 367–368.

¹⁴⁷ D. Spychała, *Przemiany*, s. 367–368.

¹⁴⁸ M. Feijoo, op. cit., s. 314–315; B. Filarska, *Początki architektury*, s. 30–31.

¹⁴⁹ D. Spychała, *Przemiany*, s. 367.

¹⁵⁰ A. Demandt, op. cit., s. 444, 451; W.H.C. Frend, op. cit., s. 120.

¹⁵¹ ConstApol., VIII. 19, 1–2–20, 1–2: autor przedstawia przepisy poświęcone ordynacji diakonisy w głównym nurcie Kościoła; A. Demandt, op. cit., s. 444, 451.

¹⁵² A. Demandt, op. cit., s. 444, 451.

¹⁵³ Ibidem, s. 106, 132, 142, 306.

¹⁵⁴ Ibidem, s. 169, 275, 295, 399.

Maksymus, Walentynian II, Teodozjusz I, Eugeniusz i Honoriusz¹⁵⁵. Z wymienionych zaś chrześcijaństwu sprzyjali: Konstancjusz I, Maksencjusz, Konstantyn Wielki, Konstantyn II, Konstans, Konstancjusz II, Jowian, Walentynian I, Gracjan, częściowo Maksymus, Walentynian II, Teodozjusz i Honoriusz¹⁵⁶. Jednak do Gracjana wszyscy oni dalej utrzymywali tradycję piastowania funkcji *pontifex maximus*, co ich osobistą sytuację we wspólnocie chrześcijańskiej stawiało pod znakiem zapytania¹⁵⁷. Prawnie chrzest Konstantyna Wielkiego, Konstancjusza, Konstantyna II, Konstansa, Jowiana został przyjęty w sposób sprzeczny z kanonami, gdyż nie wyrzekli się oni tytułu i kompetencji *pontifexa maximusa*¹⁵⁸. Paradoksalnie, konsekwentny był w swoim działaniu Julian Klaudiusz, który dokonał aktu apostazji i zachował logicznie tytuł *pontifexa*¹⁵⁹. Prawdopodobnie to zainteresowania teologiczne i chęć dominacji nad niezależnymi strukturami prowadziły natomiast Konstancjusza do chęci realizacji pomysłów doktrynalnych w strukturach kościelnych¹⁶⁰. Dlatego

¹⁵⁵ Faust., Marc., Lib., II. 12; Gesta (Coll. Avell.), I, 1–5; A. Demandt, op. cit., s. 61–143; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501; D. Spychała, *Przemiany*, s. 252–253.

¹⁵⁶ Am. Marc., *Rerum*, XXI, 16; Aug., *Haer.*, 49–54; Faust., Marc., Lib., II. 4–12, 51–52; Gesta (Coll. Avell.), I, 1–5; Ruf., *HE*, I. 12, 20; Soc., *HE*, I. 2; Soz., *HE*, I. 1, 3–4, V. 19; Theodoret, *Haereticarum fabularum compendium*, PG 83, IV. 1, 3; idem, *Thérapeutique des maladies helléniques*, rec. P. Canivet, Sources Chrétiennes 57, Paris 1978, IX. 26–32; M. Clévenot, *Die Christen und die Staatsmacht, Geschichte des Christentums im II. und III. Jahrhundert*, Freiburg 1988, s. 187–189; *Costantino I (il Grande)*, w: *Dizionario*, s. 92–93; R. Klein, op. cit., s. 29–32, 68–70; E.A. Livingstone, *Arianism*, w: idem, *ODCh*, s. 32–33; idem, *Arius*, w: *ODCh*, s. 34; idem, *Constantine the Great*, w: *ODCh*, s. 127–128; *Costanzo II*, w: *Dizionario*, s. 96–97; H.I. Marrou, *Zmierzch Rzymu czy późna starożytność? (III–VI wiek)*, tłum. M. Węcowski, Warszawa 1997, s. 87; E.M. Seiler, op. cit., s. 47–50, 212–223; D. Spychała, *Cesarze rzymscy*, s. 47–52; idem, *Anomeizm*, s. 254–255; idem, *Feliks II (antypapież?) wobec postanowień soboru nicejskiego*, w: *Servitium Klio in honorem Professoris Alberti Kotowski*, red. M.G. Zieliński, Z. Biegański, Bydgoszcz 2021, s. 453; J. Steinmann, op. cit., s. 8; P. Stockmeier, op. cit., s. 82–89; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 25–27.

¹⁵⁷ Faust., Marc., Lib., II. 12; Gesta (Coll. Avell.), I, 1–5.

¹⁵⁸ Faust., Marc., Lib., II. 12; Gesta (Coll. Avell.), I, 1–5; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501.

¹⁵⁹ Faust., Marc., Lib., II. 51: uważają, że Konstancjusz był opiekunem heretyków, a Julian wrogiem chrześcijańskiej religii; A. Demandt, op. cit., s. 93–109.

¹⁶⁰ Am. Marc., *Rerum*, XXI, 16; Eusebiou tou Pamphilou eis ton bion makariou Konstantintinou tou basileos, PG, 20, Parisiis 1857, I. 1–3, 5, 12–13, 22, II. 62–63; Faust., Marc., Lib., II. 12–29; Gesta (Coll. Avell.), I, 1–5; Ruf., *HE*, II. 13–14; Teod., *Haer.*, IV. 1; D. Bowder, *Costante I*, w: *Dizionario*, s. 91–92; idem, *Costantino I*, w: *Dizionario*, s. 93–94; idem, *Costantino II*, w: *Dizionario*, s. 94; idem, *Costanzo II*, w: *Dizionario*, s. 96–97; G. Clark, *Christianity and Roman Society*, Cambridge 2004, s. 101–102; M. Clévenot, op. cit., s. 188–193; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501; J. Kulisz, A. Mostowska-Baliszewska, *Spór o Jezusa Chrystusa w ciągu dziejów*, Warszawa 1998, s. 126; E.A. Livingstone, *Constantine the Great*, s. 127; D. Spychała, *Cesarze rzymscy*, s. 48–52, 82–83; idem, *Feliks*, s. 455; idem, *Postawa Hilarego z Poitiers wobec konfliktu dogmatycznego w Kościele w latach 355–361*, w: *Florilegium. Studia ofiarowane profesorowi A. Krawczukowi z okazji dziewięćdziesiątej piątej rocznicy urodzin*, red. E. Dąbrowa, T. Grabowski, M. Piegdoń, Kraków 2017, s. 392–393; idem, *Walka stronnictw o tron biskupi w Rzymie w drugiej połowie IV wieku, czyli od papieża św. Juliusza przez Liberiusza do św. Damazego*, SEG, 5: 2012, s. 217–232; J. Steinmann, op. cit., s. 8, 110; P. Stockmeier, op. cit., s. 83–89, 92–93, 97–98; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 27.

w samym Rzymie doszło najpierw do usunięcia biskupa Liberiusza, następnie do powołania przez cesarza jego następcy Feliksa¹⁶¹. Zgodnie z kościelnym prawem jedynie w kompetencji synodów danej metropolii czy zgromadzeń ponadregionalnych lub generalnych (soborów) leżała kwestia zatwierdzenia obsady stanowisk biskupich wtedy, jeśli budziły one kontrowersje¹⁶². Wybór Feliksa doprowadził jednak, po powrocie Liberiusza, do jednoczesnego pontyfikatu dwóch hierarchów, którzy mieli zarządzać wspólnie nicejczykami w Wiecznym Mieście¹⁶³. Prawdopodobnie wydawało się Konstancjuszowi, że jest to możliwe, wystąpiła jednak

¹⁶¹ Am. Marc., *Rerum*, XV, 7, 9–10; Athanasius [dalej: At.], *Historia arianorum ad monachos* [dalej: HA], ed. H.G. Opitz, w: *Athanasius Werke II*, Berlin 1935, s. 75–76; Faust., Marc., Lib., II, 1–2; *Gesta*, I, 2–3; Philostorgius, *Kirchengeschichte. Mit dem Leben des Lucien von Antiochen und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, hrsg. J. Bidez, F. Winkelmann, Berlin 1981, IV, 3; LP, 38: *Feliks*; Ruf., HE, I, 23: podaje, że bliskim współpracownikiem papieża Liberiusza był diakon Feliks; Soc., HE, II, 37; Theodoret [dalej: Teod.], *Historia ecclesiastica* [dalej: HE], PG 82, I, 16–17: podkreśla, że Feliks był diakonem; D. Bowder, (*S.*) *Pietro*, s. 223; A. Demandt, op. cit., s. 89; D. Farmer, *Damasus*, w: idem, *Oxford Dictionary of Saints* [dalej: ODS], Oxford 1997, s. 127; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–101; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, św., s. 52: podaje, że pod koniec 355 r. Feliks był w Rzymie archidiaconem; idem, *Damazy*, s. 52; *Liberiusz*, w: J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, SWP, Poznań 1971, s. 266; E.A. Livingstone, *Liberius*, w: ODCh, s. 303; H.I. Marrou, *Od prześladowań*, s. 203; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 52; D. Sychała, *Cesarze rzymscy*, s. 110–111; idem, *Feliks*, s. 456–457; idem, *Walka*, s. 231–232; J. Steinmann, op. cit., s. 9, 112; J. Śrutwa, *Feliks II, antypapież*, w: EK, t. 5, Lublin 1989, col. 108; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 228: podkreślają rolę diakonów w Kościele rzymskim, zarówno Damazy, jak i Ursyn pełnili ten urząd; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 26–27.

¹⁶² *Gesta*, I, 2–3; Nicea, 325, can. 2, 4: podaje, że „*Episcopum convenit maxime quidem ab omnibus qui sunt in provincia episcopis ordinari. Si autem hoc difficile fuerit, aut propter instantem necessitatem aut propter interis longitudinem: modis omnibus tamen tribus in id ipsum convenientibus et absentibus episcopis pariter decernentibus et per scripta consentientibus tunc ordinatio celebretur. Firmitas autem eorum, quae geruntur per unamquamque provinciam, metropolitano tributur episcopo*”, 5, 6, 8, 15, 16; Soc., HE, IV, 29; G. Clark, *Christianity*, s. 102–103; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–101; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 52; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 52; D. Sychała, *Walka*, s. 231–232; J. Steinmann, op. cit., s. 9, 112; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 26–27.

¹⁶³ Am. Marc., *Rerum*, XV, 7, 9–10; At., HA, 75–76; Filost., HE, IV, 3; *Gesta*, I, 3; LP, 38: *Feliks*; Nicea, can. 8 stwierdza, że należy tak działać, „aby nie było dwóch biskupów w jednym mieście”; Ruf., HE, I, 14, 23; Soc., HE, II, 15: podkreśla, że przy wyborze Atanazego miało dojść do złamania ustaleń między zwolennikami Aleksandra i Melecjusza w sprawie osoby wspólnego elekta na tron biskupa Aleksandrii; Soz., HE, II, 17; Teod., HE, I, 16–17; A. Demandt, op. cit., s. 89; D. Farmer, *Damasus*, s. 127; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–101; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 52; idem, *Damazy*, s. 52; *Liberiusz*, w: SWP, s. 266; E.A. Livingstone, *Liberius*, s. 303; H.I. Marrou, *Od prześladowań*, s. 203; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 52; D. Sychała, *Cesarze rzymscy*, s. 91–93, 110–111; idem, *Początki życia monastycznego, reguły zakonne i biblioteki w Galii oraz Italii w IV i na początku V w. Wybrane zagadnienia*, w: *Studia z dziejów książki, prasy i bibliotek. Przegląd badań za lata 2010–2013*, red. Z. Kropidłowski, D. Sychała, Bydgoszcz 2014, s. 24–26; idem, *Wybór Ambrożego Aureliusza na biskupa Mediolanu: cud czy celowe działanie Walentyniana I?*, SEG 9: 2014, s. 75–93; idem, *Feliks*, s. 456–457; idem, *Saint Paul et Macedonius ou la lutte pour le trône de l'évêque de Constantinople sous le règne de Constance II*, w: *Studia Lesco Mroczewicz ab amicis et discipulis dedicata*, ed. S. Ruciński, K. Baluza, K. Królczyk, Poznań 2011, s. 383–386; idem, *Przemiany*, s. 245; idem, *Walka*, s. 231–232; J. Steinmann, op. cit., s. 9, 112; J. Śrutwa, *Feliks II*, col. 108; K. Tyburowski, *Wkład Damazego w umacnianie władzy papieża*, *Vox Patrum*, 46–47, s. 212; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 27.

sprzecznosc z nauczaniem kościelnym, które zakazywało utrzymywania i nawiązywania kontaktów z heretykami i schizmatykami¹⁶⁴. W rezultacie zdecydowany opór wiernych wobec takich działań Konstancjusza doprowadził do ograniczenia terenu działania Feliksa do jednej, prywatnej świątyni przy Via Aurelia¹⁶⁵. Miał on, z kolei, przy zachowaniu nicejskiej ortodoksji, nawiązać jedność kościelną z oficjalnym za Konstancjusza nurtem homejskim, nazywanym niezbyt trafnie „ariańskim”¹⁶⁶. Zgodnie z tradycją i uchwałami kościelnymi w wyborze każdego biskupa, w tym i Rzymu, udział brali przedstawiciele hierarchii, duchowieństwa i lud, jednak wszyscy musieli znajdować się w stanie łączności doktrynalnej i organizacyjnej ze zmarłym i jego diecezją¹⁶⁷. Można do tego dodać uczestniczące w każdym miejskim wydarzeniu osoby przypadkowe (gapiów) i wynajętych specjalnie ludzi przez zwalczające się stronnictwa, czyli tzw. klakierów, gromadzących się wokół lub w świątyni (lub miejscu celebracji), żeby wyobrazić sobie skalę zamieszania, jakie powstawało przy tej okazji¹⁶⁸. Trudno stwierdzić, jaką rolę spełniał w rzeczywistości chrześcijański lud w czasie rzymskiej elekcji – czy samodzielnie dokonywał wyboru, czy tylko akceptował dokonaną elekcję¹⁶⁹. Możliwości w tym

¹⁶⁴ *Gesta*, I, 3; Nicea, can. 8; Soc., HE, II, 37, IV, 29; Soz., HE, IV, 15; Teod., HE, I, 17; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–101; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 51; idem, *Damazys*, s. 52; *Liberiusz*, w: SWP, s. 266; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 52; D. Spychała, *Feliks*, s. 458; idem, *Saint Paul*; idem, *Przemiany*, s. 245; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10; J. Śrutwa, op. cit., col. 108.

¹⁶⁵ *Gesta*, I, 3; LP, 38: *Feliks*, 2: podaje, że „*He fecit basilicam via Aurelia cum presbyterii honore fungeretur et in eadem ecclesia emit agrum circa locum quod obtulit ecclesiae quam fecit*”; Nicea, can. 8; Ruf., HE, I, 23; Soc., HE, II, 37; Soz., HE, IV, 15; Teod., HE, I, 17; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–101; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 51; idem, *Damazys*, s. 52; E.A. Livingstone, *Liberius*, s. 303; D. Spychała, *Feliks*, s. 459–460; idem, *Walka*, s. 231–232; J. Śrutwa, op. cit., col. 108; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 27.

¹⁶⁶ At., HA, 75; *Gesta*, I, 3; Ruf., HE, I, 23; Soc., HE, IV, 30, II, 37; Soz., HE, IV, 15, 23; Teod., HE, I, 17; E. Dassmann, *Kirchengeschichte II/1. Konstantinische Wende und spätantike Reichskirche*, Kohlhammer Studienbücher Theologie, Band 11, 1, Stuttgart – Berlin – Köln 1996, s. 77; D. Farmer, *Damasus*, s. 127; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501; H. Fros, *Damazys*, col. 6; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–101; J.N.D. Kelly, *Hieronim. Życie, pisma, spory*, tłum. R. Wiśniewski, Warszawa 2003, s. 43; idem, *Feliks*, s. 51; idem, *Damazys*, s. 52; R. Klein, op. cit., s. 142; E.A. Livingstone, *Liberius*, s. 303; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 52; M. Simonetti, op. cit., s. 236–240; D. Spychała, *Feliks*, s. 456–458; idem, *Walka*, s. 225–226, 231–233; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112; J. Śrutwa, op. cit., col. 108; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 26–27.

¹⁶⁷ Nicea, can. 2, 4, 6, 8, 15, 16; Soc., HE, IV, 29–30; Soz., HE, VI, 23; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499–501; A.G. Hamman, *Życie codzienne w Afryce Północnej w czasach św. Augustyna*, tłum. M. Stafiej-Wróblewska, E. Sieradzińska, Warszawa 1989, s. 279; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 99–101; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 52; D. Spychała, *Feliks*, s. 457; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 26–27.

¹⁶⁸ Nicea, can. 2, 4, 8, 15, 16; Soc., HE, IV, 29; Soz., HE, VI, 23; A.G. Hamman, op. cit., s. 279–280; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–102.

¹⁶⁹ Faust., Marc., Lib., Praef., I–II; Nicea, can. 2, 4, 8, 15, 16; Soc., HE, IV, 29; Soz., HE, VI, 23;

przypadku było wiele, ale prawdopodobnie zwykła większość przedstawicieli wiernych nie wystarczała, konieczne było poparcie diakonów, prezbiterów i biskupów z diecezji metropolitarnej¹⁷⁰. Przykładowo: głosami samego ludu wybrano w Hipponie, prawdopodobnie spontanicznie, prezbitera Augustyna Aureliusza na niekanoniczny w tym czasie urząd biskupa pomocniczego¹⁷¹. Jeszcze więcej zamieszania wywołała w 365 i 366 roku śmierć biskupów Rzymu: schizmatycznego Feliksa i oficjalnego, nicejczyka Liberiusza¹⁷². Nie wiadomo, czy doszło w tym okresie do jakichś większych przepływów wiernych między skłóconymi ugrupowaniami, może oprócz odłamu Damazego¹⁷³.

Zgodnie z kościelnym prawem schizmatycy byli przyjmowani do wspólnoty przez nałożenie rąk biskupa, nie wiadomo jednak, jak sobie radzono w okresie *sede vacante*¹⁷⁴. Ostatecznie, przy okazji równoległego wyboru Ursyna i Damazego na to samo stanowisko doszło, za panowania Walentyniana I, do walk w Wiecznym Mieście, które trwały właściwie przez cały październik 366 roku¹⁷⁵. Jak się powszechnie

A.G. Hamman, op. cit., s. 279–280; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–101; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 228; podkreślają, że to duchowieństwo miało w IV w. decydujący wpływ na wybór biskupa; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 26–27.

¹⁷⁰ Nicea, can. 2: „ut homines ex gentili vita nuper accedentes ad fidem et instructos brevi temporis intervallo mox ad lavacrum spiritale perducerent, simulque ut baptizati sunt, ad episcopatum vel presbyterium promoverent: optime placuit nihil tale de reliquo fieri”; Paolino di Milano [dalej: Paul.], *Vita di S. Ambrogio*, introduzione, testo critico e note a cura di M. Pellegrino, Roma 1961, III. 6; Soc., HE, IV. 30; A.G. Hamman, op. cit., s. 279–280; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–101; J. Martin, op. cit., s. 22, 27, 66, 124–125; D. Spychała, *Wybór*, s. 78–87; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 29.

¹⁷¹ Nicea, can. 8; P. Brown, op. cit., s. 133–136, 159–161, 185, 190, 192; J. Czuj, *Żywot świętego Augustyna*, Warszawa 1952, s. 108; A.G. Hamman, op. cit., s. 279–280; J.J. O'Donnell, *Augustine, his time and lives*, w: *The Cambridge Companion to Augustine*, ed. E. Stump, N. Kretzmann, Cambridge 2006, s. 14–16, 19; A. Ferrua, *Praefatio*, w: idem, *Epigrammata Damasiana*, Roma 1942, Sussidi allo Studio Delle Antichità Cristiane, publicati per cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, t. II, s. 12–13, 22–34; D. Spychała, *Nawrócenie św. Augustyna a jego stosunek do kultury antycznej*, SEG 3: 2011, s. 235–242.

¹⁷² *Gesta*, I, 3–4; Soc., HE, IV. 29; Soz., HE, VI. 23; D. Farmer, *Damasus*, s. 127; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 499, 501; A.G. Hamman, op. cit., s. 279–281; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–101; J.N.D. Kelly, *Feliks*, s. 51–52; idem, *Liberiusz*, s. 49; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Feliks*, s. 461; idem, *Walka*, s. 233; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219–220; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 26–27.

¹⁷³ *Gesta*, I, 3; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 99–102; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219–222.

¹⁷⁴ Rom., 378, *Epistola romani concilii sub Damaso habiti ad Gratianum et Valentinianum imperatores* [dalej: Ep.], 7: „Per Africam rursum sacrilegos rebaptizatores nutu Dei praecepistis expelli”; Am. Marc., *Rerum*, XXVI. 3, XXVII. 11–13; LP, 39; *Damasus*; Soc., HE, IV. 29; Soz., HE, VI. 23; A. Demandt, op. cit., s. 114–115; H. Fros, *Damazus*, col. 6; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 99–104; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 28; M. Simonetti, op. cit., s. 387–388; D. Spychała, *Feliks*, s. 461; idem, *Walka*, s. 233–234; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219–222; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 26–27.

¹⁷⁵ Am. Marc., *Rerum*, XXVI, 3; Faust., Marc., Lib., Praef., I–II; *Gesta*, I, 4; LP, 39; *Damasus I*: „Et cum

sądzi, przez dłuższy czas władze rzymskie nie mieszały się w ten konflikt, powodem ich interwencji miała być dopiero prośba Damazego, skierowana do ówczesnego prefekta Miasta (*Prefectus Urbi*), Wiwencjusza, co było pierwszą taką akcją biskupów chrześcijańskich od czasu supliki skierowanej do cesarza Aureliana, gdy usuwano z Antiochii biskupa Pawła z Samosaty¹⁷⁶. W każdym razie, mimo informacji np. Sokratesa Scholastyka i Hermiasza Sozomena, nie doszło do wspólnej elekcji, wnioski historyków na temat tego, kto uzyskał mniej, a kto więcej głosów, są w tej sytuacji błędne, gdyż żaden z kandydatów nie miał oficjalnie konkurencji¹⁷⁷. W wyniku walk i dzięki poparciu cesarza Walentyniana zwyciężył Damazy, ale okoliczności są do dziś dnia niejasne¹⁷⁸. Wiadomo jedynie, że wyświęcenia Damazego na biskupa dokonał wyznaczony do tej roli rzymską tradycją pasterz z podrzymskiej Ostii, a dokonano tego w kościele na Lateranie, czyli w Bazylice

eodem ordinatur sub intentione Ursinus”; Soc., HE, IV, 29; Soz., HE, VI, 23; A. Demandt, op. cit., s. 114; D. Farmer, *Damasus*, s. 127; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501; H. Fros, *Damazy*, col. 6; R. Haehling von Lanzenuer, *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amsträger des Römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie (324–450 bzw. 445 n. Ch.)*, Bonn 1978, s. 338; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–1014; E.A. Livingstone, *Damasus*, s. 141; podaje, że Ursyn był rywalem Damazego; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Feliks*, s. 458–460; idem, *Przemiany*, s. 399–401; idem, *Walka*, s. 233–235; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112; K. Tyburowski, op. cit., s. 212; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219–230; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 26–27.

¹⁷⁶ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 3, 12; S. Basilius Magnus, *Epistulae*, PG 32, Parisiis 1857, 239, 2; Faust., Marc., Lib., Praef., II, 1–2; *Gesta*, I, 4; LP, 39; *Damasus*: „et facto concilio sacerdotum constituerunt Damasum, quia fortior et plurima multitudo erat, et sic constitutus est Damasus”, 38; *Feliks*, 3: „Ex exinde rapuerunt corpus eius christiani cum Damaso presbitero et sepelierunt in basilica supradicta eius”; Soc., HE, IV, 29; Soz., HE, IV, 23; M. Clévenot, op. cit., s. 160; A. Demandt, op. cit., s. 114; D. Farmer, *Damasus*, s. 127; H. Fros, *Damazy*, col. 6; R. Haehling von Lanzenuer, op. cit., s. 359; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 51; idem, *Damazy*, s. 52; idem, *Ursyn*, s. 54; E.A. Livingstone, *Damasus*, s. 141; K. Schatz, *Prymat papieski od początków do współczesności*, tłum. E. Marszał, J. Zakrzewski, Kraków 2004, s. 49; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 233; J. Steinmann, op. cit., s. 8–12; 112–113; K. Tyburowski, op. cit., s. 212; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 221, 230; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 26–28.

¹⁷⁷ Faust., Marc., Lib., Praef., II: „Tunc presbyteri et diacones: Ursinus, Amantius et lupus, cum plebe sancta quae Liberio fidem servaverat in exsilio constituto, coeperunt in basilica Juli procedure, et sibi Ursinum diaconum pontificem in locum Liberii ordinari denoscunt”; Soc., HE, IV, 29; Soz., HE, IV, 23; G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–101; J. Martin, op. cit., s. 108, 121–125; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219; podają, że doszło do równoległej elekcji; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 27–28.

¹⁷⁸ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; Faust., Marc., Lib., Praef., II: „Ursinum Paulus Tiburtinus episcopus benedicti”; *Gesta*, I, 5; Nicea, can. 4; Soc., HE, IV, 29; podkreśla udział w całej sprawie jakichś nieznanych szerzej biskupów; Soz., HE, VI, 23; A. Demandt, op. cit., s. 114; R. Davis, *Introduction*, s. XXVII–XLII; A. Ferrua, *Praefatio*, s. 14–20; B. Filarska, *Typy bazylik*, w: EK, t. 2, Lublin 1989, col. 150–151; H. Fros, *Damazy*, col. 6; A. Luft, *Bazylika*, w: EK, t. 2, col. 149–150; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–101; podaje, że konsekratorem był wspomniany biskup; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52; idem, *Ursyn*, s. 54; M. Simonetti, op. cit., s. 387; podaje, że konsekratorem był Paweł z Tiburu; D. Spychała, *Walka*, s. 234; J. Steinmann, op. cit., s. 112; K. Tyburowski, op. cit., s. 212; uważa, że został on konsekrowany, wbrew kanonom, przez jednego biskupa; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 235; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 27–28.

Laterańskiej¹⁷⁹. Dalej mamy trzy pochodzące z IV wieku podstawowe zbiory świadectw: tekst Ammianusa Marcellinusa, ze strony przeciwnej Damazemu pisma wyjątkowo zgodnych ursynian i lucyferian, wśród których wyróżniał się złośliwy pamflet „Gesta inter Liberium et Felicem”, oraz polemika bardziej stonowana, zatytułowana „Adversus Damasum. Libellus precum”¹⁸⁰. Jest ciekawe, że opisując czasy Damazego, autorzy „Libellusa” nie wspominają o krwawej elekcji tegoż biskupa w podstawowym tekście, choć przedstawiają go w negatywnym świetle¹⁸¹. Przebieg tych wydarzeń ukazują tylko w „Praefatio”¹⁸². Do tej wyliczanki można dodać oficjalne stanowisko synodu rzymskiego z 378 roku, dzielące relacje Damazego, w tym oskarżenia Żyda Izaaka oraz urywek z *Kroniki* Hieronima, sekretarza Damazego¹⁸³. Dodać można także dzieła Sokratesa Scholastyka i Hermiasza Sozomena, historyków już z V wieku¹⁸⁴. Zarzuty Izaaka przeciw Damazemu, które publicznie przedstawił przed trybunałem prefekta Miasta, sprowadzały się do oskarżenia go o różne zbrodnie natury kryminalnej, czyli morderstwo i cudzołóstwo¹⁸⁵. Maksyminus, wikariusz Miasta

¹⁷⁹ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 3, 11–13; Faust., Marc., Lib., Praef., II: „*Perjuri vero in Lucinis Damasum sibi episcopum in loco Felicis expostulant*”, III; *Gesta*, I, 4–5; Hieronymus [dalej: Hier.], *Die Chronik* [dalej: Chron.], ed. R. Helm, Berlin 1956, an. 370: „*Romanae Ecclesiae tricesimus quintus ordinatur episcopus Damasus. Et post non multum temporis intervallum Ursinus [Ursicinus] a quibusdam episcopus constitutus Sicinium cum suis invadit: quo Damasiana partis populo confluyente, crudelissime infectiones diversi sexus perpetratae*”; Libellus, col. 80–107; Roma, Ep., col. 575–584; Soc., HE, IV, 29; Soz., HE, VI, 23; L. De Giovanni, *Chiesa e Stato nel codice Teodosiano. Saggio sul libro XVI*, Napoli 1980, s. 29–30; A. Demandt, op. cit., s. 114; D. Farmer, *Damasus*, s. 127; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–114; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 43; idem, *Liberiusz*, s. 51; idem, *Feliks II*, s. 51–52; idem, *Damazy I*, s. 52–53; idem, *Ursyn*, s. 54–55; *Liberiusz*, w: SWP, s. 266; E.A. Livingstone, *Damasus*, s. 141; J. Martin, op. cit., s. 211; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 234–235; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112; P. Stockmeier, op. cit., s. 98–99; K. Tyburowski, op. cit., s. 212; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 235; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 27–28.

¹⁸⁰ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; *Gesta*, I, 3; Faus., Marc., Lib., LXXVII–CXI; Roma 378, Ep., w: AS, Ep., 4–5; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 99–101; J. Martin, op. cit., s. 211; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Lucyfer*, s. 131–139; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219–220, 235.

¹⁸¹ Faus., Marc., Lib., II, 1–124; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219–220, 227–228.

¹⁸² *Praefatio: De eodem schismate Ursini*, PL 13, col. 81–83; Faus., Marc., *Praefatio*, I–II; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219–221.

¹⁸³ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; *Gesta*, I, 3; Faus., Marc., Lib., II, 77–111; LP, 39: *Damasus*; Hier., Chron., an. 370; Roma 378, Ep., 4–5; H. Fros, *Damazy*, col. 6; J. Martin, op. cit., s. 211; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Lucyfer*, s. 131–139; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 222.

¹⁸⁴ B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1990, s. 318–320; J.N.D. Kelly, *Początki doktryny chrześcijańskiej*, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 1988, s. 121, 171–172, 180, 324–325; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 220–221.

¹⁸⁵ LP, 39: *Damasus*: „*Hic accusatur in crimine de adulterio; facto sinodo purificari a XLIII episcopis; damnaverunt Concordio et Calisto diaconos accusatores et iactaverunt de ecclesia*”; Roma 378, Ep., 8: „*sic denique factio profecit Ursini, ut Isaac Iudaeo subornato, qui facto ad synagogam recursu coelestia*

(*vicarius urbis*), zastępujący w tym dniu prefekta Rzymu, zgodził się na przeprowadzenie tego procesu¹⁸⁶. Była to prawdopodobnie pierwsza taka sprawa od czasu zainstalowania się chrześcijan w Wiecznym Mieście, która oczywiście wzbudziła sensację nie tylko wśród nich, ale i wśród większości mieszkańców. Proces ciągnął się latami, bo aż do 372 roku, a nawet do 378 roku, i zakończył się uniewinnieniem Damazego¹⁸⁷. Ammianus Marcellinus, Sokrates Scholastyk i Hermiasz Sozomen oraz oczywiście zwolennicy Damazego, np. Hieronim, nie obciążają tego biskupa prawie żadną winą za zaistniałe wypadki lub co najwyżej sugerują współodpowiedzialność za ich przebieg, czynią to natomiast ursynianie i lucyferianie¹⁸⁸. Do listy zarzutów wobec Damazego dodano przekupienie prefekta Wiwencjusza, który w rezultacie miał skazać na wygnanie Ursyna i dwóch diakonów oskarżonych o spowodowanie zamieszek¹⁸⁹. Wydarzenia były poważne, gdyż jak podaje ursyniańska *Gesta*, zginąć miało 160 osób¹⁹⁰. Ammianus informuje, że przy zdobyciu Bazyliki zwanej „Sicinum” miało zginąć 137 osób¹⁹¹. W miarę pewna jest tylko ta liczba, czyli nie było 297 zabitych¹⁹². Ammianus podając liczbę 137 zabitych, dodawał, że naliczono ich w jednym dniu, czyli było ich jednak więcej¹⁹³. Jak się wydaje, przedstawione wyżej wydarzenia są pierwszym przykładem regularnego oblegania i zdobywania świątyń chrześcijańskich przez dwa skłócone

mysteria profanavit, sancti fratris nostri Damasi peteretur caput”; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazey*, col. 6; J.N.D. Kelly, *Damazey*, s. 52; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 54; M. Simonetti, op. cit., s. 387; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112; K. Tyburowski, op. cit., s. 212; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219–224.

¹⁸⁶ Roma 378, w: AS, Ep., 1–9; K. Tyburowski, op. cit., s. 213.

¹⁸⁷ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; *Gesta*, I, 5–8; Roma 378, w: AS, Ep., 1–2, 9: „*Quia igitur vestrae iudicio tranquillitatis probate est innocentia memorati fratris nostril Damasi, integritas praedicata est, Isaac quoque ipse, ubi ea quae detulit probare non potuit*”; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazey*, col. 6; M. Simonetti, op. cit., s. 387; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112; K. Tyburowski, op. cit., s. 213.

¹⁸⁸ Gennadii Massiliensis, *Liber de scriptoribus ecclesiasticis*, PL58, Parisiis 1883, XVI: „*Faustinus presbyter scripsit ad personam Flaccillae Reginae adversum Arianos et Macedonianos libros septem*”; *Gesta*, 1–3; J.N.D., Kelly, *Damazey*, s. 52; idem, *Ursyn*, s. 54; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 220–222; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 26–28.

¹⁸⁹ G. Fernández Hernández, op. cit., s. 501; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–102; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 221; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 27–28.

¹⁹⁰ *Gesta*, I, 3; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–102; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 28.

¹⁹¹ J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–102; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 235; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 28.

¹⁹² J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–102; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 28.

¹⁹³ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 13; Faust., Marc., Lib., Praef., II, 1–4; Hier., Chron., an. 370; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–104; J.N.D. Kelly, *Damazey*, s. 52; idem, *Ursyn*, s. 54; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 28–29.

odłamy chrześcijan, i to w stolicy Imperium¹⁹⁴. Normalnie odzyskiwanie lub pozyskiwanie świątyń było ostatnim, a nie pierwszym krokiem konfliktowo wybranych hierarchów, i dokonywano tego raczej przy pomocy żołnierzy, a nie rękami wiernych. Dochodziło wtedy, np. w Egipcie, do walk przede wszystkim z władzą państwową i popierającymi ją chrześcijanami¹⁹⁵. Święty Atanazy przykładowo opisywał walki z nicejczykami toczne w Aleksandrii przez wojsko rzymskie i homejczyków oraz anomejczyków¹⁹⁶. W Rzymie było inaczej i nie wiadomo nawet, kto zaczął walki¹⁹⁷. Możliwe, że w rezultacie postanowiono, by w kolejnych latach po tych zamieszkach prefektami Rzymu byli na zmianę przedstawiciele chrześcijan i pogan¹⁹⁸. Ursynianie i wielu współczesnych historyków (np. Ewa Wipszycka, Juan Antonio Jiménez Sánchez czy John Norman Dawidson Kelly) sugerują, że to Damazy wynajął bandy rzezimieszków (gladiatorzy, cyrkowcy?), które dokonały masakry spokojnych zwolenników przegranego kandydata¹⁹⁹. Kościół rzymski, a szczególnie biskup tegoż Miasta, posiadał od czasów Konstantyna zasobny skarbiec, trudno jednak powiedzieć, kto

¹⁹⁴ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; At., HA, 75; Faust., Marc., Lib., Praef., II, 2–4; Ruf., HE, I, 23; Soz., HE, VI, 5; M. Clévenot, op. cit., s. 198–202; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 339; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–104; J.N.D. Kelly, *Feliks II*, s. 51; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Lucyfer*, s. 139–140; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112; J. Śrutwa, op. cit., col. 108; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 235.

¹⁹⁵ Soz., HE, VI, 23; A. Demandt, op. cit., s. 114; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 339; M. Simonetti, op. cit., s. 387–388.

¹⁹⁶ Athanasius, *Epistula encyclica*, PG 28, col. 82–83; idem, *Epistula encyclica ad episcopos Aegypti et Libyae*, w: *Athanasius Werke*, I, 1, ed. K. Tetzler, D. Hansen, K. Saccidis, Berlin 1996, 23.

¹⁹⁷ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; Faust., Marc., Lib., Praef., II–IV; Gesta (Coll. Avell.), I, 5–8; Hier., Chron., an. 370; Roma 378, w: AS, Ep., 2: „quod furor Ursini, qui honorem arripere est conatus indebitum”; Soc., HE, IV, 29; Soz., HE, VI, 23; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 339; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–102; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52: twierdzi, że tylu ursynian zostało zabitych w bazylice Liberiusza; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 54; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 233–234; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112.

¹⁹⁸ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–12; Faust., Marc., Lib., Praef., II–IV; Gesta (Coll. Avell.), I, 6–8; Hier., Chron., an. 370; Soc., HE, IV, 29: zauważa, że w czasie zamieszek, prefektem Miasta był Maksymin; Soz., HE, IV, 23; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 359–360, 376: wydaje się, że jedynym o imieniu Maximus (Maksymin?), którego można brać pod uwagę, jest prefekt pełniący urząd od końca 361 do 28 stycznia 362 r., czyli za panowania Juliana Klaudiusza, który był poganinem; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–102; M. Simonetti, op. cit., s. 387–388; J. Steinmann, op. cit., s. 9–10, 112; K. Tyburewski, op. cit., s. 212–213.

¹⁹⁹ Faust., Marc., Lib., Praef., II–IV; Gesta (Coll. Avell.), I, 7: podaje, że „zabito 160 osób z ludu”; Roma 378, w: AS, Ep., 4; A. Demandt, op. cit., s. 114; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 92, 102–103; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52–53; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 235; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 27–28.

w czasie *sede vacante* go kontrolował²⁰⁰. Należy podkreślić, że mimo oskarżeń o wynajęcie bojówek i odpowiedzialności za pomordowanych kierowanych przeciwko Damazemu, przywódcy zaatakowanych, z Ursynem na czele, zostali skazani na wygnanie²⁰¹. Należy przyznać, że nie wiemy nawet, kto atakował i kto był wśród zabitych, mogli być wśród nich przecież zarówno napastnicy jak i obrońcy, choć autorzy *Gesta* sugerują, że wśród napastników nie było ofiar²⁰². Opór wiernych przeciwko postępowaniu Damazego był jednak tak duży, że Walentynian I odwołał Ursyna z wygnania 15 września 367 roku, by 16 listopada z powrotem usunąć go z Rzymu²⁰³, co nie zakończyło działalność Ursyna w Rzymie i na Półwyspie Apenińskim²⁰⁴. W rezultacie zamieszania dość łatwo ukryto fakt, że to prawdopodobnie Ursyn został wybrany zgodnie z kościelnym prawem²⁰⁵. Sokrates Scholastyk i Hermiasz Sozomen stwierdzili, że powodem zajść był spór o to, kto ma zasiąść na biskupim tronie²⁰⁶. Ważniejszym wydarzeniem dla późniejszych przemian struktury papieństwa wydaje się być fakt, że od tego czasu władza kościelna zaczęła się uniezależniać od sądów cesarskich²⁰⁷. Można do-

²⁰⁰ Faust., Marc., Lib., Praef., II–IV; *Gesta* (Coll. Avell.), I, 8–10; Soc., HE, IV, 29; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 233–235.

²⁰¹ Am. Marc., *Rerum*, XXVII, 11–13; Faust., Marc., Lib., Praef., II–IV; *Gesta* (Coll. Avell.), Ep., I, 7, 10–12; Hier., Chron., an. 370; Roma 378, w: AS, Ep., 4; Soc., HE, IV, 29; A. Demandt, op. cit., s. 114; H. Fros, *Damazy*, col. 6; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 339; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 233–235; J. Steinmann, op. cit., s. 8–9, 112; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 228, 235; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 27–28.

²⁰² *Gesta*, I, 5–7; podkreśla, że „po stronie zaś Damazego nikt nie zginął”; Roma 378, w: AS, Ep., 4; Soc., HE, IV, 29; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–102; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52–53; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 235; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 27–28.

²⁰³ Faust., Marc., Lib., Praef., IV; *Gesta*, I, 10–12; Roma 378, w: AS, Ep., 4; Soc., HE, IV, 29; J.N.D. Kelly, *Ursyn*, s. 54; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 235–236; K. Tyburowski, op. cit., s. 212; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 27–29.

²⁰⁴ Faust., Marc., Lib., Praef., IV; *Gesta*, I, 10–12; Roma 378, Ep., 5: „*Sicut Parmensis episcopus, deiectus nostro, ecclesiam tamen retinet impudenter: Damnatus aequae Florentius Puteolanus, postea quam deiectus est*”; Roma 378, Ep., 4: „*Sed quoniam, licet iam dudum vestrae clementiae iudicio relegatus Ursinus, per eos quos illicite sacrilegus ordanavit, vilissimum quemque, occulte licet*”.

²⁰⁵ Aug., *Confessiones. Bekenntnisse. Lateinisch-deutsch*, (rec.) J. Bernhart, München 1955, VIII, 2, 3; *Gesta*, I, 5–12; Soc., HE, II, 37, I, 30; Soz., HE, IV, 15; Teod., HE, I, 17; R. Haehling von Lanzenauer, op. cit., s. 339; D. Hunt, *The Church as a public institution*, w: A. Cameron, P. Garnsey, *The Cambridge Ancient History*, vol. VIII: *The Late empire*, A. D. 337–425, Cambridge 2008, s. 249; F.K. Seppelt, K. Löffler, op. cit., s. 52; M. Simonetti, op. cit., s. 387; J. Śrutwa, op. cit., col. 108; K. Venken, A. Dupont, op. cit., s. 219–220, 235; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 27–29.

²⁰⁶ *Gesta* (Coll. Avell.), I, 7–12; Roma 378, can. 4–5, Ep., 4; Soc., HE, IV, 29–30; Soz., HE, VI, 23; R.P.C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy 318–381*, Edinburgh 1988, s. 753; J.A. Jiménez Sánchez, op. cit., s. 100–102; J.N.D. Kelly, *Damazy*, s. 52; idem, *Ursyn*, s. 54–55; M. Simonetti, op. cit., s. 387; D. Spychała, *Walka*, s. 235–236; E. Wipszycka, *Kościół*, s. 27–29.

²⁰⁷ *Gesta* (Coll. Avell.), I, 10–12; Roma 378, Ep., 2: „*diversas secuerat in partes, ut auctore damnato, caeterisque, quos ad turbatum sibi incentiva sociaverat, sicut oportebat, a perditu coniunctione divulsis*,”

dać, że podział w obozie nicejskim był głębszy i w okresie panowania Liberiusza ukształtował się w nim nurt lucyferiański, którego biskupi rywalizowali z Damazym oraz z Ursynem²⁰⁸.

Kiedy zaciekle spory toczyli przedstawiciele najbardziej zbliżonych do siebie odłamów doktrynalnych, o pozostałych ugrupowaniach wiemy znacznie mniej. Znani są np. biskupi lucyferian: Efezjusz i Aureliusz, rezydujący w Rzymie i konkurujący z Damazym²⁰⁹. Najwięcej w Wiecznym Mieście było prawdopodobnie homejczyków, którzy występując do połowy IV wieku razem z anomejczykami, mieli znaczący wpływ na rzymskie wojsko oraz na egipskich marynarzy, co powodowało zmiany w liczebności ich rzymskich wspólnot, podobnie donatyści mieli wśród swoich wiernych liczną grupę afrykańskich marynarzy, którzy w okresie zawieszenia żeglugi powiększali gminy swoich współwyznawców²¹⁰. Podobnie z tego kontynentu wywodzili się tertulianiści, którzy pewien sukces odnieśli w Rzymie za panowania Maksymusa²¹¹. Z Azji Mniejszej wywodzili się przede wszystkim montaniści, a z Syrii i Mezopotamii mniej czy bardziej chrześcijańscy gnostycy oraz manichejczycy²¹². Nowacjanie i dualistyczni marcjonici mieli znaczne poparcie już w samym Wiecznym Mieście²¹³. O apolinarystach wiadomo, że za Damazego próbowali szukać porozumienia z Rzymem²¹⁴. Do połowy IV wieku wszystkie te wspólnoty

de reliquis ecclesiarum sacerdotibus episcopus Romanus haberet exemem: ut et de religione religionis pontifex cum consortibus iudicaret, nec ulla fieri videretur iniuria sacerdotio, si sacerdos nulli usquam profane iudicis, quod plerumque contingere poterat, arbitrio facile subiaceret".

²⁰⁸ Faust., Marc., Lib. (Coll. Avell.), II. 22–23, 85: „Sed Bassus, olim catholicam fidem venerans, sciebat in Lucifero nullam haereseos fuisse pravitatem; quippe quem et bene noverat pro fide catholica decem annos exsilla fuisse perpressum, et pro constantiae suae integritate repulit accusations Damasi”; 84–85: „Sed et nuper temptavit (Damasus) graviter persequi beatissimum Ephesium episcopum sanctae fidei aemulatione ferventem, ordinatum intaminatae plebe Romanae a constantissimo episcopo Taorgio et ipso inlibitae fidei viro”; M. Simonetti, op. cit., s. 387–388; D. Spychała, *Lucifer*, s. 139–141; idem, *Przemiany*, s. 399–400: podaje, że biskupami lucyferian w Rzymie byli Aureliusz i Ephesios.

²⁰⁹ Faust., Marc., Lib., II. 77–84.

²¹⁰ D. Spychała, *Przemiany*, s. 388.

²¹¹ Ibidem.

²¹² W.H.C. Frend, op. cit., s. 59, 86, 118, 120, 122, 124, 126; D. Spychała, *Przemiany*, s. 388.

²¹³ W.H.C. Frend, op. cit., s. 59, 86, 120, 129, 139, 319.

²¹⁴ *Ep. Damasi ad Paulinum ep. Antiochenum*, w: *Dekrety papieskie według Collectio Hispana*, tłum. A. Caba, A. Kołtunowska, *Synodi et Collectiones Legum*, vol. XIII, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, ŻMT 85, Kraków 2021, Ep. Praef. „Quapropter si supra dictus filius meus Vitalis, et hi qui cum eo sunt tibi voluerint aggregari, primum debent in ea expeditione fidei subscribere, quae apud Nicaeam pia Patrum voluntate firmata est”.

posługiwali się w liturgii językiem greckim, nicejczycy odeszli od tego stopniowo właśnie w tym stuleciu²¹⁵.

Z powyższych uwag wynika, że wspólnoty chrześcijańskie w Rzymie były mocno podzielone, a właściwie funkcjonowały odrębnie, uważając, że od ludzi pozostających poza ich strukturami nie może przyjść nic dobrego. Konsekwentnie uznając, że mają w posiadaniu prawdę, dążyli wszelkimi metodami (głównie pokojowymi) do przekazania jej przesłania wszystkim ludziom.

Streszczenie

W IV wieku po Chrystusie Rzym był dalej pogańskim miastem. Chrześcijanie stanowili ok. 10 proc. całej populacji Miasta. Byli oni podzieleni na wiele odłamów, które uważały się za katolickie. Najbardziej interesującym z nich jest dla nas Kościół uznający decyzję soboru w Nicei, który w dziełach naukowych jest nazywany nicejskim, chociaż źródła nazywają go katolickim. Przyczyną jego sukcesu był fakt, że odłam ten miał największą liczbę wyznawców i był popierany przez władzę. Reszta wspólnot została ograniczona w możliwościach działania i potem stopniowo zlikwidowana.

Summary

In the 4th century after Christ Rome was still a pagan city. Christians made up about 10 % of the population. They were divided into many factions which called themselves Catholic. The most interesting of them is the Church supporting the decisions of Nicaea, that's why it is called Nicene in studies, although in sources it is called Catholic. From competition dominance this faction was successful, because that faction was supported by the state, but also boasting the largest number of followers. The rest were first condemned to marginalization and then to annihilation.

Słowa kluczowe: Kościół, arianizm, katolicyzm, homeizm, sabelianizm, credo, biskup, Piotr

Keywords: Church, Arianism, Catholic, Homoion, Sabelianism, creed, bishop, Peter

²¹⁵ E.R. Curtius, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. A. Borowski, Kraków 2009, s. 78–80, 256–258.

Bibliografia

Źródła

- Acta Synodalia ann. 50–381* [AS]. *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku, Synodi et Collectiones Legum*, vol. 1; oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2006, Źródła Myśli Teologicznej [ZMT] 37
- Ammiani Marcellini [Am. Marc.], *Rerum gestarum libri qui supersunt*, ed. W. Seyfarth, L. Jacob-Karau et I. Ulmann, Vol. I: libri XIV–XXV, vol. II: libri XXVI–XXI, Bibliotheka Teubneriana, Leipzig 1979
- Athanasius [Ath.], *Historia arianorum ad monachos*, ed. H. G. Opitz, w: *Athanasius Werke II*, Berlin 1935
- Athanasius, *Epistula ad Adelphium* [Ep. ad. Adelph.] PG 26, col. 1072–1984
- Athanasius, *Epistula encyclica ad episcopos Aegypti et Libyae*, w: *Athanasius Werke*, I. 1, ed. K. Tetzler, D. Hansen, K. Saccidis, Berlin 1996, s. 1–64
- Athanasius, *Epistula encyclica*, PG 28, col. 81–83
- Augustinus, *Confessiones. Bekenntnisse. Lateinisch-deutsch*, rec. J. Bernhart, München 1955
- Cicero, *De legibus*, w: idem, *De re publica, De legibus*, London – Cambridge 1943
- Codicis Theodosiani, Liber sextus decimus, Kodeks Teodozjusza, księga szesnasta*, tłum. A. Caba, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2014, Źródła Myśli Teologicznej 71, SCL, vol. VII
- Collectio Avellana* [Coll. Avell.], *Listy cesarzy i papieży od 367 do 553 roku*, tłum. P. Szewczyk, A. Caba, *Synodi et Collectiones Legum*, vol. XIV, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2021, Źródła Myśli Teologicznej 86
- Constitutiones apostolorum et Canones Pamphili ex synodo apostolico Antiocheno. Lex canonica sanctorum apostolorum. Poenae pro lapsis sanctorum apostolorum. Euchologion Serapionis. Konstytucje apostołskie oraz Kanony Pamfilosa z apostołskiego synodu w Antiochii. Prawo kanoniczne świętych apostołów. Kary świętych Apostołów dla upadłych. Euchologion Serapiona*, tłum. S. Kalinkowski, A. Caba, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, Synodi ad Collectiones Legum [SCL], vol. II, Źródła Myśli Teologicznej 42
- Dekrety papieskie według Collectio Hispana*, tłum. A. Caba, A. Kołtunowska, *Synodi et Collectiones Legum*, vol. XIII, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2021, Źródła Myśli Teologicznej 85
- Dokumenty soborów powszechnych [DSP]. Tekst grecki, łaciński, polski*, t. 1 (325–787): Nicea I, Konstantynopol I, Efez, Chalcedon, Konstantynopol

- II, Konstantynopol III, Nicea II*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2001, Źródła Myśli Teologicznej 24
- Eusebii Pamphili [Euz.], *Ecclesiasticae Historiae libri decem* [HE], *ejusdem De Vita Constantini libri IV. nec non Constantini oratio ad Sanctos et Panegyricus Eusebil, Graece et Latine*, rec. E. Zimmermannus, Francofurti ad Moenum 1822
- Eusebiou tou Pamphilou eis ton bion makariou Konstantintinou tou basileos*, *Patrologia Graeca* 20, Parisiis 1857, col. 910–1232
- Euzebiusz z Cezarei [Euz.], *Historia Kościelna*, tekst grecki i polski, tłum. A. Caba na podstawie tłum. A. Lisieckiego, Kraków 2013, Źródła Myśli Teologicznej 70
- Gennadii Massiliensis, *Liber de scriptoribus ecclesiasticis*, PL58, Parisiis 1883
- Gesta inter Liberium et Felicem*, w: *Collectio Avellana, Epistulae imperatorum, pontificum, aliorum inde ab anno CCCLXVII usque ad annum DLIII datae avellana quae dicitur collectio*, rec. O. Günther, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* [CSEL] 35, Vienne 1895
- Hermiae Sozomenii, *Historia ecclesiastica*, PG 67, Parisiis 1864, col. 843–1630
- Joannis Chrysostomi [J. Chrys.] *Archiepiscopi Constantinopolitani Interpretatio Omnium Epistolarum Paulinarum per homolias facta*, ed. J. Field, Oxonii 1845, *Bibliotheca Patrum*, t. 1–3
- Liber Pontificalis, I–XCVI (usque ad annum 772)*, *Synodi ad Collectiones Legum* 9, tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2014, Źródła Myśli Teologicznej 74
- Optatus Afrus, *De Schismate Donatistarum Adversus Parmenianum*, PL 11, col. 883–1104 B
- Philostorgius, *Kirchengeschichte. Mit dem Leben des Lucien von Antiochen und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, hrsg. J. Bidez, F. Winkelmann, Berlin 1981
- Rufini Aquileiensis, *Historiae Ecclesiasticae, libri duo*, PL 21, Parisiis 1845, col. 465–539
- Rufino, *Storia della Chiesa. Traduzione, introduzione e note a cura di Lorenzo Dattrino*, Roma 1986
- S. Basilius Magnus, *Epistulae*, PG 32, Parisiis 1857, col. 219–1112
- Saint Augustine [Aug.], *The de haeresibus* [Haer.], tłum., wstęp L.G. Müller, *Patristic Studies*. XC, Washington 1956
- Socrates Scholasticus [Soc.] *Historia ecclesiastica*, PG 67, Parisiis 1864, col. 28–842
- The Book of Pontiffs [Liber Pontificalis]. The ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 715*, ed. R. Davis, Liverpool 2000, *Translations Texts for Historians*, Volume 6

- Théodoret de Cyr, *Thérapeutique des maladies helléniques*, rec., P. Canivet, Sources Chrétiennes 57, Paris 1978
- Theodoret, *Haereticarum fabularum compendium*, PG 83, col. 336–556
- Theodoret, *Historia ecclesiastica*, PG 82, col. 882–1280
- Zosimos [Zos.], *Historia nova* [Hist.], ed. F. Paschoud, t. 1, Paris 1971, t. 2, Paris 1979
- Zosimos, *Nowa historia*, wyd. popr. przeł. H. Cichocka, Warszawa 2012

Literatura

- A., *Theodosius der Große und seine Zeit*, München 1980
- Altaner B., Stüber A., *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1990
- Baron A., Pietras H., *Wprowadzenie*, w: *Konstytucje Apostolskie*, Kraków 2007, *Źródła Myśli Teologicznej* 42, s. VII–XXIV
- Brown P., *Augustyn z Hippony*, tłum. W. Radwański, Warszawa 1993
- Clark G., *Christianity and Roman Society*, Cambridge 2004
- Clévenot M., *Die Christen und die Staatsmacht, Geschichte des Christentums im II. und III. Jahrhundert*, Freiburg 1988
- Curtius E.R., *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. A. Borowski, Kraków 2009
- Czuj J., *Żywot świętego Augustyna*, Warszawa 1952
- Dassmann E., *Kirchengeschichte II/1. Konstantinische Wende und spätantike Reichskirche, Kohlhammer Studienbücher Theologie*, Band 11, 1, Stuttgart Berlin Köln 1996
- Dassmann E., *Kirchengeschichte II/2. Theologie und innerkirchliches Leben bis zum Ausgang der Spätantike, Kohlhammer Studienbücher Theologie*, Band 11, 2, Stuttgart – Berlin – Köln 1999
- Demandt A., *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Ch.*, München 1989, *Handbuch der Altertumswissenschaft* III. 6
- Dizionario dei personaggi dell'antica Roma. Una guida completa e precisa per conoscere tutti coloro che hanno avuto un ruolo nel mondo Romano, dalla fondazione della città al crollo dell'Impero* [Dizionario], red. D. Bowder, I. Costante, Roma 2001
- Dresken-Weiland J., *Fremde in der Bevölkerung des Kaiserzeitlichen Rom, Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, RQAKG 98, 1–2: 2003, s. 18–34
- Edwards M., *Catholicity and Heresy in the Early Church*, Farnham Surrey, Burlington 2009
- Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1989

- Encyklopedia kościelna* (EKOść.), red. F.L. Cross, E.A. Livingstone, t. 1, Warszawa 2004
- Feijoo M., *Espacios urbanos e identidad religiosa en el occidente Europeo durante la antigüedad tardia. Urban spaces and religious identity in western Europe during the late antiquity*, „Antesteria“, 4: 2015, s. 311–325
- Fernández Hernández G., *Liberio de Roma y el homoiousianismo*, „Antigüedad y Cristianismo“, XXIII: 2006, s. 499–502
- Ferrua A., *Praefatio*, w: idem, *Epigrammata Damasiana*, Roma 1942, *Sussidi allo Studio Delle Antichita Cristiane, publicati per cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana*, t. II, s. 7–58
- Filarska B., *Początki architektury chrześcijańskiej*, Lublin 1983
- Filarska B., *Początki sztuki chrześcijańskiej*, Lublin 1986
- Frend W.H.C., *The donatist church a movement of protest in Roman North Africa*, Oxford 1985
- Giovanni L. De, *Chiesa e Stato nel codice Teodosiano. Saggio sul libro XVI*, Napoli 1980
- Haehling von Lanzenauer R., *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amsträger des Römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie (324–450 bzw. 445 n. Ch.)*, Bonn 1978
- Hamman A.G., *Życie codzienne w Afryce Północnej w czasach św. Augustyna*, tłum. M. Stafiej-Wróblewska, E. Sieradzińska, Warszawa 1989
- Hanson R.P.C., *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy 318–381*, Edinburgh 1988
- Jiménez Sánchez J.A., *Obsipos y gladiadores: El recurso a los profesionales del anfiteatro en disputas por la election episcopal*, „Polis. Revista de ideas y formas politicas dla la antigüedad clasica“, 23: 2011, s. 89–114
- Kelly J.N.D., *Encyklopedia Papieży* [EP], tłum. T. Szafranski, Warszawa 1997
- Kelly J.N.D., *Hieronim. Życie, pisma, spory*, tłum. R. Wiśniewski, Warszawa 2003
- Kelly J.N.D., *Początki doktryny chrześcijańskiej*, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 1988
- Klein R., *Constantius II. Und die christliche Kirche*, Darmstadt 1977, *Bibliothek der Klassischen Altertumswissenschaften*, Bd 22
- Kulisz J., Mostowska-Baliszewska A., *Spór o Jezusa Chrystusa w ciągu dziejów*, Warszawa 1998
- Livingstone E.A., *Oxford concise Dictionary of the Christian Church* [ODCh], Oxford – New York 1996

- Marrou H.I., *Od prześladowań za Dioklecjana do śmierci Grzegorza Wielkiego (303–604)*, w: J. Daniélou, H.I. Marrou, *Historia Kościoła. Od początków do roku 600*, tłum. M. Tarnowska, Warszawa 1986, s. 177–348
- Marrou H.I., *Zmierzch Rzymu czy późna starożytność? (III–VI wiek)*, tłum. M. Węcowski, Warszawa 1997
- Martin J., *Spätantike und Völkerwanderung*, München 1987, Oldenburg Grundriß der Geschichte, Bd. 4
- O'Donnell J.J., *Augustine, his time and lives*, w: *The Cambridge Companion to Augustine*, red. E. Stump, N. Kretzmann, Cambridge 2006, s. 8–25
- Oxford Dictionary of Saints* [ODS], Oxford 1997
- Ożóg M., Pietras H., *Komentarz*, w: *Liber Pontificalis, I–XCVI (usque ad annum 772)*, Synodi ad Collectiones Legum 9, tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2014, *Źródła Myśli Teologicznej* 74
- Pietras H., *Początki teologii Kościoła*, Kraków 2000, *Myśl Teologiczna* [MT], 28
- Pietras H., *Sobór nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny. Dokumenty i Komentarze*, Kraków 2013, MT 74
- Robert J.N., *Rzym. Przewodnik po cywilizacji*, tłum. M. Aszkiełowicz, Warszawa 2007
- Schatz K., *Prymat papieski od początków do współczesności*, tłum. E. Marszał, J. Zakrzewski, Kraków 2004
- Schillebeeckx E., *Marriage. Human reality and saving mystery*, London 1988
- Seiler E.M., *Konstantios II. bei Libanios. Eine kritische Untersuchung des überlieferten Herrscherbildes*, Frankfurt am Main 1998
- Seppelt F.K., Löffler K., *Dzieje papieży. Od początków Kościoła do czasów dzisiejszych*, tłum. J. Kozolubski, Poznań 2003, t. 1 (reprint)
- Simon M., *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I–IV w.*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1992
- Simonetti M., *La crisi ariana nel IV secolo*, Roma 1975, *Studia Efemeridis Augustianum* 11
- Sowa F., *Księga imion i świętych*, t. 4, Kraków 1997
- Spychała D., *Anomeizm (arianizm, neoarianizm, eunomianizm) na Zachodzie Imperium Rzymskiego od zaistnienia do IV w. po Chr. Problem teologiczny i filozoficzny*, Bydgoszcz 2020
- Spychała D., *Apolinary z Laodycei a kontrowersja ariańska*, „Universatis Gedanensis”, T. 33–34: 2007, s. 54–61
- Spychała D., *Cesarze rzymscy a arianizm od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego, (312–395 r.)*, Poznań 2007, „Xenia Posnaniensia”. Monografia 7

- Spychała D., *Chrześcijananie a „kult cesarza” za panowania Konstantyna Wielkiego i jego synów w latach 306–361*, w: *Świat Starożytny. Jego polscy badacze*, red. L. Mrozewicz, K. Balbuza, Poznań 2011, s. 469–487
- Spychała D., *Constantin Ier et ses successeurs a l'égard des religions traditionnelles et du christianisme. Questions choisies*, w: *Within the Circle*, red. K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, Kraków 2014, s. 263–273
- Spychała D., *Feliks II (antypapież?) wobec postanowień soboru nicejskiego*, w: *Servitium Klio in honorem Professoris Alberti Kotowski*, red. M.G. Zieliński, Z. Biegański, Bydgoszcz 2021, s. 453–462
- Spychała D., *Jerzy z Kapadocji, antynicejski biskup Aleksandrii. Realizator polityki religijnej Konstancjusza II i bibliofil*, w: *W kręgu ikon władzy, ludzi oraz idei świata starożytnego*, red. A.A. Kluczek, N. Rogosz, A. Bartnik, Katowice 2014, s. 205–225
- Spychała D., *Lucyfer, biskup Caralis i jego stosunek do konfliktu doktrynalnych w Kościele IV wieku*, „Universatis Gedanensis”, T. 51: 2016, s. 127–141
- Spychała D., *Nawrócenie św. Augustyna a jego stosunek do kultury antycznej*, „Studia Europaea Gnesnensia”, R. 3: 2011, s. 235–252
- Spychała D., *Początki życia monastycznego, reguły zakonne i biblioteki w Galii oraz Italii w IV i na początku V w. Wybrane zagadnienia*, w: *Studia z dziejów książki, prasy i bibliotek. Przegląd badań za lata 2010–2013*, red. Z. Kropidłowski, D. Spychała, Bydgoszcz 2014, s. 5–50
- Spychała D., *Postawa Hilarego z Poitiers wobec konfliktu dogmatycznego w Kościele w latach 355–361*, w: *Florilegium. Studia ofiarowane profesorowi A. Krawczukowi z okazji dziewięćdziesiątej piątej rocznicy urodzin*, red. E. Dąbrowa, T. Grabowski, M. Piegdoń, Kraków 2017, s. 389–399
- Spychała D., *Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna*, t. 1–2, Bydgoszcz 2016
- Spychała D., *Saint Paul et Macedonius ou la lutte pour le trône de l'évêque de Constantinople sous le règne de Constance II*, w: *Studia Lesco Mrozewicz ab amicis et discipulis dedicata*, red. S. Ruciński, K. Balbuza, K. Królczyk, Poznań 2011, s. 375–390
- Spychała D., *Walka stronnictw o tron biskupi w Rzymie w drugiej połowie IV wieku, czyli od papieża św. Juliusza przez Liberiusza do św. Damazego*, „Studia Europaea Gnesnensia”, T. 5: 2012, s. 213–238
- Spychała D., *Wybór Ambrożego Aureliusza na biskupa Mediolanu: cud czy celowe działanie Walentyniana I?*, „Studia Europaea Gnesnensia”, T. 9: 2014, s. 75–93

- Steinmann J., *Hieronymus. Ausleger der Bibel. Weg und Werk eines Kirchenvaters*, Leipzig 1971
- Stockmeier P., *Glaube und Religion in der frühen Kirche*, Freiburg – Basel – Wien 1973
- Szymusiak J.M., Starowieyski M., *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa* [SWP], Poznań 1971
- Śrutwa J., *Feliks II, antypapież*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, col. 108
- Tyburowski K., *Wkład Damazego w umacnianie władzy papieżstwa*, „VoxP”, 46–47, s. 211–222
- Venken K., Dupont A., *The conflict between Damasus and Ursinus. Damasus's contested legitimacy as bishop of Rome*, „Catholic Historical Review”, 105: 2019, nr 2, s. 219–250
- Veyne P., *Cesarstwo rzymskie*, w: *Historia życia prywatnego*, t. 1: *Od Cesarstwa Rzymskiego do roku tysięcznego*, tłum i red. K. Arustowicz, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005, s. 17–244
- Winniczuk L., *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 1–2, Warszawa 1983
- Wipszycka E., *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994
- Wipszycka E., *Wstęp*, w: *Zosimos. Nowa Historia*, tłum. H. Cichocka, Warszawa 2012, s. 5–53